

С(Кар) 2

Б18

А

Байрамукъланы Мухтар

**УНУТУЛМАЗЛЫКЪ
КЮНЛЕ**

БАЙРАМУКЪЛАНЫ МУХТАР
УНУТУЛМАЗЛЫКЪ
КЮНЛЕ

ХАПАРЛА

Ставрополь китаб басманы
Къларачай-Черкес бёлюмю
Черкесск, 1984

С (кар.) 2
Б 18

каг: 3005

© Ставрополь китаб басманы
Къарачай-Черкес бёлюмю, 1984

АНА КЕЛЮ БАЛАДА

Санитар поезд

силкиннгени сайын, вагонланы темирлери бир-бирлерине тие да таркъ-туркъ эте, ичлеринде баргъан джаралылары тынчлыкъсыз этеди. Алай этиб талай сутканы баргъандан сора, паровоз, тамагъын бошлаб иги кесекни кычырды да, солууун акъыртындан акъыртын ала келиб, Курск вокзалда тохтады.

Узун сюекли, къара шинли, чырайлы джаш капитан, джаралы къолун да сау къолу бла ёрге тута, вагонну бир терезесин ачыб:

— Джолдашла! Москва! — деб джаралы тенглерине айланыб бир талай кере кычырды. Бары сагъайдыла, къууандыла. Кымылдаялмагъан, ауур джаралыла да, башлары кёлтюрюб, вокзал таба къараргъа кюрешдиле.

Былагъа тюберге хазыр болуб тургъан

Москва госпиталланы биринден иги кесек тиширыу, вагонлагъа кириб, джаралыла бла шагърей болдула. Ариу, татлы сёзле бла бирге алагъа дженгил болушлукъ да эте, барын вокзалгъа чыгъардыла.

Вокзалда москвачыла джаралыланы къуршаулаб, хар ким, къазауатда адамларындан хапар билирге излегенча неда къазауатда чотну иги ангылар умут этгенча, ала бла сёлеше, тюрлю-тюрлю саугъала узатыб, кёллерин кёлтюрдюле.

Ол кюн огъунакъ джаралыланы барын да бир госпиталгъа джарашдырдыла. Къазауат бара тургъанлыкъгъа, госпиталны хар заты иги, аламат. Ала энди бир тукъум бир затдат инджилмезча болдула.

Джаралыланы ичинден тёрт офицер, госпиталны тамадасындан эркинлик алыб, ючюнчю этажда бир палатагъа тюшдюле. Къазауатда да ала бир аскер бёлекде, бирбирлерин туугъан къарнашлача кёрюб тургъандыла. Аланы миллетликлери башха-башха болса да, джюреклери, тенгликлери бир иннетли эди. Аланы бири — Василий — оруслу, Николай — украинлы, Турусбек — къыргъызлы, тёртюнчюлери да Мурат — къарачайлы.

Ала палатагъа джарашхандан сора, Василий:

— Аланла, къалай аламатды бу бизни палатабызны ичи. Хар зат таза, ариу, джарыкъ. Биз быллай болумда болмагъанлы бек кёб бола эди. Ийнанамысыз, бери келгенли, джараларым сау болгъанча болдула.

— Да, биз джатар орнубузну кесибиз ской-

генча джарашыб кёрмей тургъанлы иги кесек болады, — деб Мурат да сёз кёшду.

Тенгле бир-бирлери бла сёлеше, накъырдала эте тургъанлай, палатаны эшиги къагъылгъанын эшитиб, Турусбек:

— Киригиз, боллукъду, — деб таууш этди. Эшик ачылды. Палатаны медсестрасы кириб, барына салам бергенинде, Николайдан къалгъанла бары медсестраны саламын ёрге туруб алдыла.

Бир кесекден:

— Шевченко Николай къайсыгъызсыз? — деб медсестра джаралылагъа бурулуб сорду.

— Менме, — деб Николай, орундукъну къулагъындан кючден-бутда тута, ёрге кёбаргъа кюрешди.

Николайны биринчи этажгъа тюшюрюрге бир болушугъуз, — деб медсестра муну тенглерине джалынчакъ кёз бла къарады.

— Нек тюшеди ол ары, биз госпитальны тамадасындан эркинлик алыб келгенбиз бу палатагъа, ол бизни бла турлукъду, — деб Турусбек къайгъылы болгъанында, медсестра:

— Николайны джарасы ауурду. Операция керек болса, тюбюнде, биринчи этажда операцион залда этиледи. Николайны мындан ары тюшюрген, дагъыда ёрге чыгъаргъан къыйынды, джарасына да заранды ол. Энди кёб сёлешгенден магъана джокъду. Мен бёлюмню тамадасыны буйругъун толтурама. Сиз офицерлесиз, буйрукъ не болгъанын бек ариу билесиз. Сизни солдатыгъыз сиз берген буйрукъну толтурмаса, сиз анга къалай къа-

раргъа керек эдигиз? — деб, медсестра ауругъанланы бетлерине джити къарады.

Офицерле, айтылгъан затны тюзге санаб, къымсыз болдула.

Василий а сёлешмей чыдаялмады:

— Багъалы медсестра, сизни айтханларыгъыз бары да тюздюле. Сизге биз къаршчы бармайбыз, тилеген этебиз ансы. Биз ючюбюз да Николайны аскер тенглерибиз. Отнусууну да бирге кёргенбиз. Госпиталда да бирге туругъа сюебиз. Керек болса, биз Николайны тюрбюне, башына да къолубузгъа кёлтюрюб джюрютюрбюз. Сиз анга толу ийнаныгъыз, — деб Николайгъа, медсестрагъа да къарады.

— Да, алай эсе, мен сизге не айтыргъа да билмейме. Бусагъатдан ючюгюз да барыгъыз да Нина Петровнадан эркинлик алыргъа кюрешигиз, — деб медсестра джумушагъанча кёргенинде, Турусбек:

— Вот это другой разговор, — деб ышара, ёрге къобду. Аны ызындан — Мурат, Василий. Ала «бусагъат» деб, бир-бири ызындан чабышыб, палатада Николай бла медсестраны къоюб чыгъыб кетдиле.

Бир-эки минутдан эркинлик алыб келдиле. Медсестра да, разылыгъын билдиргенча, ышара-ышара, палатадан чыгъыб кетди.

Тенгле кеслери эркин къалгъанларында:

— Очередная атака отбита! — деб Мурат накъырда этди.

Экинчи кюнюнде медсестра, палатагъа кириб келиб:

— Джолдашла, биринчи кюнюнде биз бир кесек дауур-суйюр болдукъ эсе да, энди

керти шагърей болургъа керекбиз. Мени атым — Раиса Ильиничнады. «Рая» деб къояргъа да боллукъсуз. Мен биринчи бѣлюмню медсестрасыма, сизни палата да аны ичинде болуб. Палатагъызны номери — бешинчиди. Госпиталь — эвагоспиталды, керек болса, аругъанланы башха госпиталгъа кѣчюрюрге да боллукъду. Хар кереклигизни мени юсюм бла этерге керексиз. Мен къаруууму аямай болушурукъма сизге. Врачларыбыз иги билимли, алапат врачладыла. Аланы айтханларын эте туругъуз. Ол заманда дженгил сау боллукъсуз. Биринчи кюнбюз ючюн а сиз мени кечигиз! Мен тамадамы буйругъун толтурур муратда кюрешгенме.

— Багъалы сестричка, бек сау бол! Энди госпиталны чотун да ангыладыкъ. Мындан ары сиз айтхандан чыкъмазбыз, — деб Николай тенглеге къарады. Тенгле да бирден: «Этербиз-этер, сау бол!» — деб медсестрагъа сѣз бердиле.

Бир кесекден, быягъынлай ышара-ышара, Рая башха палатагъа чыгъыб кетди.

Тенгле Раячыкъгъа уллу разы болдула. Аны рахат, ариу сѣзлери кѣллерине джарашды. Бир-бирлерине къараб: «Огъай, иги къызчыкъды, аругъанланы кѣллерин ала биледи», — деб накъырдала этдиле.

* * *

Арадан ай кетди. Николайдан къалгъанла сау болгъанны орнунда болдула. Врачла, не къадалыб кюрешдиле эселе да, аны кеслери

суюгенлерича аякъ юсюне салалмадыла. Буту тобукъну тубюнден кесилди.

Бу зат Николайны джурегин бек къыйнады. Агъач аякъ, къолтукъ таякъла кёзюне кёрюне, мыдахдан-мыдах болуб, хазна киши бла да сёлешмей башлады. Алай болса да, тенглери тегерегине айланыб, кёл этиб, хар затына болушуб, аякъ юсюне салдыла. Николай, тенглери бла айлана, кече госпиталь тепсеуледе тепсерге кюреше, ойнай-кюле, агъач аягъына да джараша, кесини аягъындан башха кёрмей, бир сау адамча, джерджерде кесин тирилик бла кёргюзте тебреди.

Арадан талай кюн озгъандан сора Николай, тенглеринден джашырмай, Раячыкъ бла да тубеше, накъырда эте башлады.

Тенгле да аны эслеб, джукъ билдирмегенча этиб, ичлеринден къууаныб, сансыз бир талай заманны турдула.

Бир кюн, ыйых кече, халкъ тынчайгъан кёзюуде тенгле, лампаны да джукълатыб, бир-бирлерине хапар айтыргъа алландыла.

— Аланла, Николай бу джол кёбюрек къалды, джукъ-иш болмагъа эди, — деб Мурат джукъларгъа умут эте башлагъан тенглерин сагъайтды.

— Да не боллукъ болур Николайгъа. Раячыкъдан биягъы айырылалмай тура болур, эшикни ачыкъ къоюгъуз. Келгенин билсегиз да, джукъ билмегенча этиб къояргъа керекди, — деди Василий да.

Бир кесекден Николай келди. Аны ашыра келген Рая да, Николайны палатагъа ийиб, акъырын эцигин этиб, ызына кетиб къалды.

Николай да, тауушсуз тешиниб, орундугъунда джууургъан тубюне кирди.

Турусбек кесин тыялмайын бир джётгюрген да этеди. Алай болса да тенгле, джукълагъанча этиб тургъан болмаса, кеслерин билдирмей къойдула. Бир кесекден бары да керти джукъугъа кёчдюле.

* * *

Ыйых кюн, Турусбек бла Мурат шахмат ойнай тургъанлай, Василий ашыгъыб пала-тагъа кирди да тенглерине къараб:

— Аланла, ура-ура-ура! — деб юч кере къычырды.

Тенгле да, оюнларын къоюб:

— Сеннге не болгъанды? — деб сордула.

— Тынгылагъыз бери! Бусагъатда тама-да врач Антонина Ивановна бла сёлешиб келеме. Келир баш кюн госпиталдан чыгъа-быз.

Джашла, асыры къууаннгандан секириб туруб, Василийни къучакъладыла.

— Энди фронтха беш кюнден кетебиз! Николайгъа уа не оноу этейик? — деб Мурат сагъышланды.

— Бусагъатда, сизге келирими аллы бла, Николай, джанындан бек суйген медсестра-быз Раячыкъ бла олтуруб, ленкомнатада сё-леше тургъанын кёрдюм, — деди Василий.

— Эшта, биз аны Раячыкъ бла къоюб ке-терик болурбуз.

— Аланла, келигиз фронтха, аланы къуу-анчларын бошаб, андан сора кетейик. Госпи-

талны тамадасындан тилесек, ол анга бир иш табар, оноу да этер. Тамбла сагъат 11-де Раяны да чакъырыб, барыбыз да бирден оноулашайыкъ.

Экинчи кюн тенгле, айтханларыча, палатагъа джыйылдыла. Бир-бирлерине къарай, кюле, накъырда эте, талай заманны турдула. Сора Василий:

— Вагъалы тенгле, тюнене айтханыбызгъа кёре джыйылгъанбыз, энди оноуубузну этейик, — деб сёзюн башлады. — Биз аскерчи тенглебиз, бизни орус, украин, къарачай, къыргъыз тиширыула табханлыкъгъа, бир анадан туугъан къарнашладан башхабыз джокъду. Бизге эгешчик болуб да Раячыкъ къошулгъанды. Фронтха кетерибизни аллы бла Николай бла Раяны къууанчларын эте кетерге сюебиз. Не этейик, аскерчи тенгибиз Николайны къоюб кетеригибиз бек ауур тирекди. Алай болса да, къайда айлансакъ да, джюрегибиз Николай бла, сизни бла боллукъду. Николай къанын Ата джуртубуз ючюн тёкгенди. Бусагъатда кесин да кёресиз, бир аягъы джокъду деб киши айтырыкъ тюлдю, саулугъу игиди, госпиталда керекли адамланы бириди. Аны юсюнден госпиталны тамадасы бла сёлеширибиз.

Николай кеси сабий юйде ёсгенди. Атаана джылыуну кёрмегенди, сынамагъанды. Аталыкъ-аналыкъ этген да сабий юй болгъанды. Бек тюз, ариу адам болуб ёсгенди.

Къайтарыб айтабыз, биз аны къууанчын кёрюрге керекбиз...

Николай, тенглерине къарай келиб, джылары келгенине тартына, сёлеширге умут

этди. Алай а сёлешалмады. Рая, аны болумун кёргенинде, тёзалмай, барыб къатына олтуруб, ариу айтыргъа, кёл этерге кюрешди. Бир кесекден тенгле оноуларын джангыдан ачыкъ этдиле. Алай а Рая, не эсе да сэгъышлы болуб, бети, къаны тюрленди. Кёзлерин джыламукъла кючледиле. Джашла бары да ёрге туруб, сескеклениб, не болгъанын билалмайын, аны тегерегин алдыла, Талай минутдан ол, башын кёлтюрюб, тегерегине къарай, сёлешиб башлады:

— Багъалы тенгле! Сиз мени кечигиз, къайгъылы этдим, къыйнадым. Гитчеликден бери скойген тенгим эсима тюшюб джыладым. Аны юсюнден сизге хапар айтайым деб тура эдим да, энди башлагъанымдан ары, айтыб къояйым...

Борис бла мен бир арбазда, бир-бирибизге къысха хоншу болуб ёсгенбиз. Джашау джолубузгъа акъыл бёлюб, кёб тюрлю оноу этген эдик, алай а муратыбызны къазауат бузду. Борис аскер училищеге, мен да медсестралыкъ курслагъа кирдик. Аланы бошагъандан сора мен бу госпиталгъа медсестра болуб джарашдым. Борис а, училищени бошаб, 1941-чи джыл фронтха кетди. Бир-бирибиз бла къагъыт джюрютюб турдукъ. Бир-эки кере да тюбещдик, — деб айтырайтмаз биягъынлай кёзлеринден джыламукъла тамыб тебретиле.

Тенгле, аны болумун ангылаб, джукъ айтмай, сир къатыб талай минутну турдула. Сора къыз хапарын дагъыда джалгъады:

— Сиз мени кечигиз, Борис эсима тюшсе, джыламукъларымы тыялмайма. 1942-чи

джыл ол, джаралы болуб, ма сиз келгенча, келиб бери тюшдю. Биягъы биз къазауат бошалгъандан сора не этеригибизни, къалай джашарыгъыбызны юсюнден кѣб сѣлешдик. Ол февраль айда сау болуб чыкъды. Эки кюнден:

«Раячыкъ, госпиталда иги ишле, заманынгы бош ийме. Мени ючюн чыртда къыйналма, къоркъма. Къысха заманы ичинде къазауат бошаллыкъды. Сора муратыбызгъа джетербиз, сау къал, разы бол, эсен кѣрюшейик!» — деб машинадан къолун булгъай, фронтха кетди. Ол сагъатда мени болумуму къалай болгъанын кесигиз бек ариу англайсыз. Ийнамамысыз, асыры джюрегим эзилгенден, алайда, бутларым къыйылыб, олтуруб къалгъан эдим.

Борис Калинин фронтха тюшдю. Къазауатха киририни аллы бла меннге бир письмо да ийди. Тюсюн айтыргъа, письмосун алгъанымда, асыры къууаннгандан, кесине тюбегенча болдум. Джазгъанына кѣре, ол тахсачы взводну командири болгъанды. Талай кере тахса алыргъа баргъанды. Буйрукъну толусу бла тындыргъаны ючюн, Къызыл Байракълы орден бла саугъаланнганды. Аскер бѣлекде белгили, батыр командир болгъаны дивизияны газетинде да ачыкъланады. Ма, къараргъа сюе эсегиз, — деб саргъаларакъ болгъан газетни тенглеге узатады. — Ржевни фашистледен азатлар ючюн бизникиле чабыуул этгенлерин эшитдим. Андан сора башха хапарым болмай, бир ай чакълыны турдум. Борисден письмо келмеди. Джюрегим бек къыйналды, асыры сагъышлы болгъан-

дан кёзюме джукъу кирмей, не этерге билмей тохтадым.

Бир джолда ишимден кеч эте арыб келиб, тешинмегенлей орундукъгъа таяныб тургъанлайыма, эшик къагъылды. Не эсе да къоркъаракъ болдум. Санларым джызылдадыла. Джюрегим асыры къаты ургъандан, эшикде тауушладан эсе, юйню ичинде аны ургъаны къаты эштилгенча кёрюне эди. Барыб эшикни къатына сюелдим. Не этерге билмей, талай заманны турдум. Сора: — «Раячыкъ, менме, къоркъма, Борисме», — деген ауазны эшитиб, эшикни ачдым. — Борис бешик джууургъанчыкъгъа чырмалгъан бир затны къойнуна къысыб тура эди. Юслери да къарджугъу. Ол, бузлагъан чурукълары да полда тая, юйге кирди. Къучакъладым. «Уа-уа-уа!» — деб къычырыкъ этиб сабийчик джылады.

— Раячыкъ, мени къучакълайма деб, сабийчикни эзиб къоя эдинг да, ма, къойнунга бир ал, муну сеннге фронтдан келтиргенме, — деб, Борис чырмалыб джылай тургъан сабийчикни меннге узатды.

Кесими эссилигиме да уяла, сабийчикни къойнума къысыб, юйню тубюнде ары-бери бардым. Гитче заманымда къарнашчыгъыма белляу айтханым эсеме тюшюб, белляу айтыргъа кюрешдим. Атам, анам, къарнашым эсеме тюшдюле, юйюмдеча болдум. Борис да, аны ангылагъанча, ариу айтыб кёлюмю басаргъа кюрешди. Сора, мени орундукъгъа олтуртуб, хапар айтыб башлады.

— Сен кесинг бек ариу билесе Ржев ша-

харны азат этерге чабыуул этгенибизни. Алайда биз хорладыкъ.

Сора талай кюнден батальонну командири мени кесине чакъырды:

— Джолдаш лейтенант, тахса алыргъа барыргъа керексе, — деди ол. — Партизанладан келген хапаргъа кёре, фашистле джангы бетджан салгъан эллеринден кетер къайгъыгъа кириб, уллу аманлыкъла этедиле. Сен, взводунг бла барыб, фашистлени аскер кючлерин, техника болумларын билирге керексе. Ала бары да бизни джангы чабыуулубузгъа болушурукъдула», — деб буйрукъ берди.

Экинчи кюн джолгъа атландыкъ. Танг аласына Галахова деб бир элни къатында уллу, къалын чегетге кирдик. Къыш, февраль ай, сууукъ, къар терен, сокъмакъ бир джерде да джокъ. Чегет ичи шош, хар зат рахат. Биз, ол рахатлыкъгъа сейирсине, къазауатха дери джашауубузну кёзюбюзге кёргюзте, хар затха тынгылай, эслей, джол къората бара эдик.

Анда-мында сансызыракъ джерде, бир терекден бир терекге учхан халда секириб тюшген агъач къоян, узун гыланч къуйрукъчугъу бла кёрюне, бизни да сескеклендире, биз да джолубузну бузмай, джан-джаныбызгъа къарай, тобукъгъа джетген къарны джыра, турнала тизилгенча, бир-бири ызыбыздан тизилиб, сокъмакъ салыб барабыз.

Узун, ариу битген терекле башларын бир-бирлерине джетдириб баш къагъа сюеледиле. Бир-бирде аяз урса, неда агъач къоянчыкъ бир терекден бир терекге секирсе, джуму-

шакъ къар да, акъ джабыуча, джайылыб, терекле туюне, бир-бирде уа бизни башыбызгъа туюше, биз да илгене бара эдик.

Ой, Раячыкъ, сен бир кёргеенг, алайда бир ариу хауа, бир ариу джерле бардыла! Къазауат бошалса, мен сени алайгъа элтмей, кёгюзтмей къоймам, артыкъсыз да бек тахсагъа барыб айланган джерлериме. Ол бизни сескеклендирген, сейирсиндирген агъач къоянчыкъ сеннге да бир кёрюнюр... Къалай кёресе, мен айтханнга разымыса?

— Разыма, разыма! — деб Боряны онг джаягъындан уппа этиб, разылыгъымы аны бла бегитдим.

— Бек сау бол, Раячыкъ!

Алай эте, къарай, тохтай, хар затны кёз бла суратлай, къарны да биягъынлай джыра, чегет къыйыры бир сокъмакълагъа тюртюлдюк. Алайда талай терекни, кимини башы чорт сыныб, кимини узунуна джарылыб тургъаны къазауат зорлукъ джетгенин билдирди. Биз сокъмакъланы ызлай, алгъа бара тургъанлай, заместителим:

— Борис, бу сокъмакъланы ичинде джалан аякъ ызланы кёремисе? — деди.

Кертиси бла да, сокъмакъланы эки джаны бла фашист аскерчилени чурукъ, нал ызлары, ортасында да джалан аякъ ызла бар эдиле. Аладан узакъ болмай бир талачыкъда, адам адамгъа айталмазлай, кече туюнде кёрсе, адам басдырыкъланырча, фашистлени мурдарлыкъ ишлерин кёрдюк. Бир тукъум бир затдан терсликлери болмагъан къартла, тиширыула, ол огъай эсенг, сабийле. Аланы кёбюсю джалан аякъ, ки-

йимлери чачакъ чачакъ болуб, къанлары юслерине къатыб тургъан ёлюклени кёрдюк. Бир къауумуну кёкюреклеринде «Партизанагъа болушханыгъыз ючюн — асмакъ» — деб джазылгъан къангачыкъла тагъылыб тура эдиле. Олсагъатдан командованиеге билдирдик. Сора, аны буйругъу бла ёлюклени барына да сый бериб асырадыкъ. Ма ала-ны ичинде табхан эдим бусагъатда сени къойнунгда тургъан сабийчикни да, — деб Борис мени кёзюме къарады.

Сёз айтмагъанлай, бир-бири джюрегибизни ангылаб, кёзлерибизден джаякъларыбызны джуууб джыламукъла тёнгередице. Чырма-лыб, джукълаб тургъан сабийчик да, бизни джылагъаныбызны билгенча, бурунчугъу бла джабыучугъун ачыб, джылай башлады.

Олсагъатдан огъунакъ сабийчикни орун-нга салыб, къолчукъларын бош этиб, Борис да, мен да анга сейирсиниб къарадыкъ. Джылагъаны тохтады. Бутчукълары, къолчукълары бла ойнай, онг къолчугъун аузуна салыб, таууш этдириб, эмчекни эмгенча эмерге кюрешди.

Сабийчикни ач болгъанын эслеб, не аша-тыргъа билмей, джюрегибиз къыйналды. Алай болса да, бир кесек бал табыб, аны суу бла къатышдырыб эритиб, Борис алыб келген эмзик шышачыкъгъа къуюб аууз-чугъуна салдыкъ. Сабийчик да, керти ана-сыны эмчегин эмген кибик, гузаба-гузаба этиб, заман- заманы бла чачайгъанчыкъ да эте, шышачыкъны ичин бош этди. Андан со-ра, кёб да турмай, кеси кеси бла ойнай ке-либ, джукълаб къалды.

Аны алай көргеникте, айта турган хапарыбызны тыйыб, бир-бирибизге мыдах кыраб ышардыкъ.

— Борис, бу сабийчикни ёлюклени ичинден кыалай алдынг, кыалай сау кыалды, атына уа не атагъанса, мындан ары муну ким тутарыкыды, джууукъларындан кими барды, аладан хапарынг бармыды? — деб сордум.

— Раячыкъ, сен иги тынгыла, хапарымы аягына джетдирейим, бу сабийчикге да не этеригибизни айтайым. Ол чегет таланы ичинде ёлюклерибизни джыйгынынчыннга дери кыарай баргъанлайыма, бир талай ёлюб турган тиширыуланы ичинде, ма мен алыб келген сагъатчыгъымдача, кыаты чырмалыб, джумушакъ, акъ кыарны ичине батыб, ауузчугъу акъ кёмюк этиб, бетчиги кём-кём кёгериб, кёзчюклери хымил ау тартыб, солуучугъу аз ура турганлай, эслеб, кыойнума алыб, дженгил огъуна санпостха барыб, врачха кыаратдым. Врач, кыараб, бир-эки укол да этиб, санчыкыларына да вазелин маталлы бир дарманны джагъыб:

— «Бу сабийчикни джаны бир терен джерде болур эди, сау-саламатды. джарасы да джокъду, кыоркыма, кыоркыма, ачылыкдан кыарыусузчукъ болгъанды ансы, чыртда адам кыоркыар заты джокъду», — деб кёзюме кыараб ышарды врач. Джашауумда мен ол кюнден бек бир затха кыууанган болмаз эдим.

Олсагъатдан огъунакъ сабийчикни чырмаб, кыойнума алдым. Ол кюнден сора анга мен ата, ана да болдум. Ёлюрюню аллы бла

кар. 3005

Кара-Чорок-Торжон
областканы
1992 йыл

анасы, сабийчигин сакълар ючюн, кърны ичине атхан болур эди, неда анасына окъ тийиб джыгъылгъан сагъатында сабийчиги къолундан чартлаб къраргъа тюшген болур эди, — деб келди къллюбюзге, алай болса да, аны сау-саламат кълалгъанына барыбыз да бек уллу къууандыкъ. Бу зат бизни джюрегигизни джаугъа артыкъ да бек дертлендирди.

Аскерибизни аты бла сабийчикни кесиме къыз этиб ёсдюрюрге аскер тенглери алларында сёз бердим. Энди мындан ары, ушатырыкъ болсанг, сен—ана, мен—ата. Бизден сора, бу сабийчикни кишиси джокъду. Бар эсе да, тюзден айтыргъа, бир джукъ билген затым джокъду.

Къазауат бошалса, ол а кёб турмай бошалыр деб умут этеме, сора ол заманда, Раячыкъ, джашауубузну кесибиз суйгенча бирге этербиз. Къызчыгъыбызны да ёсдюрюбюз, адам этербиз. Бу мен айтхан затлагъа къалай кърарайса, разымыса, Раячыкъ? — деб тынгысыз халда сорду.

— Борис, иннетинги бек ариу ангыладым, бек сау бол, аны юсю бла къллюнгю да айтдынг. Сен этген оноулагъа джюрегим бла толу разыма. Сен айтхан болсун. Аскерден сен къайтхынчыннга дери, сёз береме, къызчыкъны керти анасыны орнун тутаргъа, ёксюз этмезге, бир тукъум бир затдан инджитмезге, хар затына да кърараб, иги, ариу ёсдюрюрге. Джюрегинг тынч, рахат болсун.

— Раячыкъ, сора къазауат бошалгъандан сора, мен сау-саламат къайтхандан сора уа?!

— Андан сора уа экибиз да, сен айтханча, ата-ана болуб, кесибиз суюгенибизча, ючюбюз да бирге джашарбыз.

— Раячыкъ, бек сау бол! Алай айтырынгы биле эдим. Томачыкъны аны ючюн алыб келген эдим да, мени бек разы этдинг.

— Борис, «Томочка» деген атны кызычыкъгъа ким атагъанды?

— Тенглериими алларында ол атны кесим атагъанма. Разы туююл эсенг, башха ат да атаргъа боллукъбуз. Мени гитче эгешчигими аты алай эди. Кызычыкъны кьойнума алгъанымда, эгешчигим эсиме туюшуб, аны атын айтханма.

— Боря, андан ары айтыб кюрешме, ангыладым, тюз этгенсе. Кызычыкъны аты Тома болсун. Мен разыма!

— Раячыкъ, бёлюкден беш сагъатха дери эркинлик алыб келгенме. Он минутдан беш сагъат болады. Кетер заманым джетиб келеди, — деб Борис мыдахланды. Сора Томочканы джукълаб тургъан сагъатчыгъында кёзчюклерине эринлерин уятыб кьояма деб кьоркыгъан халда джетдириб:

— Сау къал, кёб сагъыш этме! Кысысха заманны ичинде энтда тубеширбиз, Томачыкъны да, кесинги да сакъла, — деб, аны сакълаб тургъан машинагъа чабыб минди.

Бир кесекни аны ызындан къараб туруб, бир затдан илгениб сагъайгъанча болуб, Борисни ызындан мыллыгымы атдым. Ол да тебреди, мен да джетдим.

— Борис, мени кьоюб нек бараса, — деб ызындан джетиб, бойнундан кысыб, кычырыкъдан алыб джыладым. Ол да джукъ

айталмай, экибиз да бир халда бир кесекни турдукъ. Къолларыбызны ийдик, бир-бири бетибизге джити къараб туруб, бетибизден агъыб келген джыламукъларыбызны кёзюу-кёзюу сюртдюк. Бир кесекден шош болдукъ. Тюш кетди, эс келди. Шофер да дженгил-летди.

— Раячыкъ, нек этесе быллайла? Кесинги да, мени да нек къыйнайса? Хар не керекли затларыбызны юсюнден сёлешиб бошагъанбыз. Айлана да ызыбызгъа къайтамы турлукъбуз? Томочка да джылай болур. Къоркъма, оноубуз — оноуду, хар затыбыз кесибиз суйгенча боллукъду. Хайда, сау къал! — деб машинасына миниб, къолун булгъай, кетиб къалды.

— Ийнанамысыз, тенгле, ол кюнден сора джашауум тюрленди, башха тюрлю болду. Юйге кёл салдым, Томачыкъгъа керти ана болдум.

Ма андан бери эки джылдан артыкъ болуб келеди. Томочкагъа да бир айдан юч джыл толлукъду. Ол менден айырылыб бир да болмайды. «Аначыгъым!» — деб биргеме чабханлай айланады. Сёзюме, антыма тюзме. Борисге берген сёзююю ёмюде да унутрукъ тюлме. Ёлюб кетгинчиннге дери антымы толтургъанлай турлукъма, — деб Рая ахсынды.

— Борис энди къайдады? — деб сорду Турусбек.

Рая, иги кесекни башын да энншге ийиб, ауругъанланы джюреклерини къыйналгъанлары эслеб, Борисни юсюнден былай хапар айтды:

Борис бла мен тубешгенден сора, бир-эки джыл чакълыны экибиз да письмо джюрю-туб турдукъ. Экинчи джылында письмома джууаб орнуна, Борисни бѣлюгюнден къара къагъыт келиб къалды. Ол къагъытдан сора къалай болгъанымы кесигиз ангылай болурсуз...

Мындан ары тенгле Раяны соруула бла кыйнамадыла. Хапар кереклисича, бек ариу ангылашынды. Тынгылагъанла сакъышлы, мыдахлы бет алдыла. Бир-эки минутдан Василий, ёрге туруб:

— Багъалы бизни эгешчигибиз Раячкъ! Николайны къууанчын этерибизни аллы бла бу хапарынгы айтханынгы къалай иги этдинг. Биз билмей, ангыламай тургъан затларыбыз да кѣб кѣреем. Энди уа ангылашынды. Бек сау бол!

Айтхан хапарынг джюрекдени кыйнады, орунларындан тебдирди. Ёмюрде эсден кетмезлей этдирди. Джюрегинги кыйнадыкъ, кеч сен бизни! Да, не этейик? Ёлген ёлдоу эсе да, сау къалгъан джашаргъа керекди. Оноубуз оноуду, биз аны толусу бла толтурургъа керекбиз, — деб сѣюн бошаб, орнуна олтурду да тенглеге къарады.

Тенгле бары да Василийни айтханына разы болдула. Къууанч кюнлерин да белгили эте, чачылдыла...

Экинчи кюнюнде, врачланы эртденги къараулары бошалыр-бошалмаз, Рая, кызчыгъын да алыб, тенглени палаталарына кирди. Тенгле бек къууандыла, разы болдула. Томачыкны къюкларына алыб, кѣзюу-кѣзюу эркетдиле, тюрлю-тюрлю сау-

гъачыкъла да бердиле, Артыкъсыз да бек Николай уллу акъыл бёлдю.

Николайны юйлениу къууанчына тамадалыкъ этерге тенгле Василийни айырдыла. Шабат кюн, Василийни буйругъу бла ала бары да аскер кийимлерин кийдиле. Орденлерин сюртюб, сылаб, джылтыратыб, кёкюреклерине такъдыла. Юслерин, башларын керти адам сейирсиниб къарарча этдиле. Чынларын да салгъанларында уа, тамада, кичи да белгили болду. Василий — майор, Турусбек — лейтенант, Николай — тамада лейтенант, Мурат — капитан.

Бир кесекден тенгле бир сафха тизилдиле. Василий, аскерде замандача, быланы хар нелерин да ариу, иги тинтди, сынады, къарады. Ышара-ышара, бир-эки кере коман-да да берди.

— Огъай, аман кёрюнмейбиз! Къууанча да, къазауатха да хазырлыгъыбыз белгиледи, — деб тенглеге кёл берди.

Бир кесекден тенгле, аскер кийимлерин тешиб, палаталарында джашырдыла. Къууанчада ашарча, ичерча, не бла саугъаларыкъларына дери, хар затларын хазыр этдиле. Ыйых кюнню сакълагъандан башха джукълары къалмады.

Тенгле, айтханларыча, ыйых кюн Николайны юйдегилик къууанчын толусу бла этдиле. Джырладыла, тебседиле, кюлдюле, ойнадыла. Бек багъалы тюрлю-тюрлю саугъала бла Николайны, Раяны, Томачыкъны алгъышладыла.

Тенгле бу тукъум юйдегилик къууанчны иги, таб бардыргъанларына госпиталны

коллективи огъай эсенг, бютеу джаралыла бек уллу разы болдула.

Суратчыны чакъырыб келиб, тюрлю-тюрлю суратла алдырдыла.

Николай бла Раяны къууанчлары бара тургъанлай, Василий, бир кесекге тилеб, къууанчха джыйылгъанланы тыйыб, бир талай сез айтды:

— Багъалы тенгле! Биз тамбла энтда фронтха кетебиз. Госпиталны тамадасы, врачла, медсестрала, бек сау болугъуз! Ариу, иги къараб, джараларыбызны заманында сау этдигиз. Саулугъубуз алгъынча орнуна келгенди. Джау бла энтда сермеширча болдукъ.

Бюгюн былайгъа Николай бла Раяны юй къууанчларына джыйылгъанбыз. Былайгъа келгенле барыгъыз да сау болугъуз. Биз разылыгъыбызны сизге билдиребиз!

Къайда айлансакъ да, аскерчи тенгле бир-бирибизни унутурукъ туююлбюз, эде тутарыкъбыз. Къазауатдан сора да, сау-саламат юйюбюзге къайтсакъ, бир-бирибизге келе-бара, болушханлай турлукъбуз.

Николай сизде къалады. Ол сизни ичигизде бир тукъум бир затдан инджилмезлигин да билебиз, анга ажымлылыгъыбыз джокъду, биз анга толу ийнанабыз. Артыкъсыз да бек Рая эгешчигибиз Николайны адамы болгъаны себебли, аланы джашаулары аламат, иги болурларын да билебиз. Алай болса да сиз алагъа акъыл беле туруругъузну да тилейбиз!

Бютёу барыгъызны да саулугъугъуз иги, аламат болсун, кеси муратыгъызгъа суйге-

нигизча джетигиз! — деб, бокалын иги ерге кёлтюрюб, ичиб столгъа салды...

Экинчи кюн сагъат онда тенгле бары да машинагъа миндиле.

Рая бла Николай аладан бек кыйналыб айырылдыла:

— Иги, ариу туругъуз, сау-саламат къалыгъыз! Биз кёб турмай хорлам бла къайтырбыз, — деб тенгле, Рая бла Николайгъа айланыб къолларын булгъай, суйген аскерчи тенглеринден айырылыб, фронтха кетиб къалдыла.

РАЯНЫ ДЖИГИТЛИГИ

Госпиталда Рая тамада медсестра, Николай кочегар болуб ишлейдиле. Ишлерин экиси да иги биледиле, кереклисича толтурадыла. Беш минутлукъ джыйылыулада бир талай кере да атларын иги бла айтхандыла.

Заман-заманы бла тенглеринден письмола да аладыла. Ариу, иги сёзле бла тенгле бир-бирлерин къууандыра, джашауларына, ишлерине кёл сала турадыла.

Заман оноуун эте, хар зат сюртюле, онга, башха тюрлю бола, кете барады. Тенглени ичлеринде да бир талай затлары тюрленгенди. Василий, Турусбек, Мурат госпиталдан сора энтда атларын джигитлик бла айтдыргъандыла. Василий бла Турусбек

Къызыл Джулдуз атлы орден, Мурат да
Къызыл Байракъ атлы орден бла сауғъа-
ланганлары белгили болгъанды.

Николайны юйдегисине уа бир джашчыкъ
да къошулгъанды. Атына да Василий
атагъандыла. Николай Василийни бек сюе
эди. Ол себебден, ол атны кеси атагъанды
анга.

— Ай анасыны уа! Тенгле барыбыз да
бирге болсакъ, къалай алаamat боллукъ эди,
— деб Николай, узун солуй келиб, ахсын-
ды. Къазауат эсине тюшдю, джюреги къый-
налды. Бир кесекден джана тургъан бензин-
нге суу къуйгъанча болду ол. Эшикте То-
мачыкъны Василек бла кёргенинде, бираз
сорушду джюреги. Томачыкъ да, андан ха-
пары болмай, къарнашчыгъын да кёкюре-
гине къысыб, булджутургъа кюреше айлана
эди. Ол аны асыры бек суйгенден кишини
къойнуна бермейди. Атасы, анасы, аны
алай кёрселе, джети кёкге чыкъгъанча бо-
ладыла. Бек къууанадыла!

Госпиталда ишлегенле Николай бла Рая-
ны алгъышлар ючюн къоймагъандыла. Ва-
силекга кёб сауғъала да этгендиле. Ёсюм,
саулукъ излегендиле.

Тенгле уа Николай бла Раяны хар къу-
уанчын письмо бла алгъышлайдыла. Ала-
гъа саулукъ, джашау, насыб излейдиле.
Асыры разы болгъандан, къууангандан,
Василий эски суратларыны бирин Василёк-
га иеди. Суратны тюб къыйырында: «Васи-
лек! Къазауат кёрмей, тынч-рахат джаша!
Атангы тенги Василий» — деб татлы ариу
джазылгъан письмосун да иеди. Аны ызын-

дан кѣб турмай Николайны аты бла ачха перевод да этеди.

Николай, Василийни письмосун алгъанында, асыры бек кѣууангандан, сабийчик джылагъанча, джылады. Аны алай кѣргенинде, Рая да кесин тыялмай сѣзге кѣошулду:

— Коля, Василий сау, саламат шойду да! Ёлген адамгъа джылагъанча, нек джылайса? Кѣойчун!..

— Раячыкъ, сен кеч мени. Асыры суйгенден, джюрегими ачыкълыгъындан этеме былай. Кѣыйынлыкъда тургъанлай да, кѣремисе, бизни унутмайды. Ол мени эм иги тенглери бириди. Ол кѣзауатдан кѣайтханлай, кѣрюрсе, мен кѣаллай кѣууанч байрам этсем да! — деб, Раячканы эки кѣолу бла кесине кѣысыб, бир талай кере бир аягъыны юсюнде тѣгерек айланды.

* * *

Рая бир кюн юйге не эсе да эртдерек келди. Юй джарлылыкъларын да бошаб, барыб таянчакъ шиндикге олтурду. Бир кесекден башын сагъыш басды. Кѣзлерин кѣыса-ача, кѣзюне кѣб затла кѣрюне тургъанлай, Николай, бети-кѣуту да кетиб, юйге кирди. Кишиге джукъ айтмай, юс кийимлери бла келиб, орундукъгъа джетер-джетмез, кесилген терекча, ауду. Артына бурулуб, юй башына кѣзлерин ие, джыламукъларын кѣолу бла сюртерге кюрешди.

Аны алай кѣргенлей, Рая:

— Ой, мен джарлы, мен хариб, не болгъанды сеннге? — деб кычырыкъдан алыб, Николайны юсюне джыгъылыргъа аздан къалды.

— Тохта, тохта! Сен да быллайла этме. Сабийлени да къоркъутаса, акъырын сёлеш. Бусагъатдан хапарымы айтайым, — деб Николай орундукъгъа олтурургъа кюрешди.

— Бюгюн Муратдан письмо алгъанма, ма, ал да кесинг окъу, не айтханын ол заманда кесинг билirse, — деб Николай юч мюйюшлю бюкленнген письмону Раягъа узатды. Раяны къоллары къалтырай, письмону къолуна алды.

«Багъалы тенгим Николай!

Бу письмону бек кыйналыб джазама. Кыйналсам да, сеннге билдирмей къояргъа боллукъ туююлдо. Раягъа къалай айтырынгы кесинг билесе.

1942-чи джыл февральда Ржев шахарны къатында уллу чабыуул болду. Бизни бёлюмде джанын артха салгъан киши болмады. Барыбыз да деуле кибик кюрешдик. Командованиени буйругъун толусу бла толтурдукъ.

Бу чабыуулда кёб джигит бизни Ата джуртубуз ючюн джан бердиле. Аланы ичлеринде — бизни эм суйген тенгибиз Василий да болду. Турусбек да, ауур джаралы болуб, госпиталгъа тюшгенди. Адресин билмейме. Письмо алсам, джазарма. «Аман артха къалыр» дегенлей, мен сау-саламат къалгъанма. Джокъду мени хатам. Эки-юч кюн болады биз солугъанлы. Джетишмеген затланы толтура, джангы чабыуу-

лгъа хазырланабыз. Къачан, къайры бар-
лыгъыбыздан хапарым джокъду.

Николай, сен мени бир кёргеенг. Васи-
лийге асыры бек джюрегим къыйналгъан-
дан, тиширыу кирик къычырыкъ этиб джы-
лагъанма. Кёзюмден чыртда кетмейди. Ме-
ни джаным сау болса, мен аны къанын
джаудан он къат, джюз къат алмай къой-
мам.

Билеме, сен да менича этериксе. Не этей-
ик, къазауатда не тюрлю зат да болады.
Кесигизни сакълагъыз, сиз энди тёрт адам
боласыз. Бир-биригизни суююгюз. Ишде
хорламла алычу болугъуз. Менден бары-
гъызгъа таза джюрекден уллу салам!

Сау, эсен тюбешейик!
Сизни тенгигиз Мурат.

11-чи февраль, 1942 дж.»

Рая, письмону окъуб бошагъанлай, буру-
луб Николайны бойнундан къысыб, бетин
бетине ышыб, кесин тыялмайын таууш этиб
джылады. Николай да анга къошулду.
Бир-эки минутдан, бир-бирлерине къараб,
джыламукъларын сюртерге, бир-бирлерин
джубатыргъа кюрешдиле.

Николай, Раягъа къарай келиб:

— Бизге бу къыйынлыкъны салгъан
къазауатды. Ол болмаса, бизни джашауу-
буз да башха тюрлю болургъа боллукъ эди.
Мурат айтханлай, хар затыбызны эслерге,
сакъ болургъа, кесибизни билирге, иги иш-
лерге керекбиз. Бизни ишибизни къазауат-
дан не башхасы барды? Къазауатха сау

адамла керекдиле. Биз да адамланы сау-
лукъларын сакълагъан къуллукъчуладан-
быз. Биз алкъын кѣб затха джараргъа
боллукъбуз. Алайын унутургъа керек туй-
юлдю, — деб сѣзюн бошай, Николай,
ийилиб Раяны мангылайындан бай эте, бе-
тин онг къолу бла бир-эки кере ийнакълы
сылады.

Бир кесек шош болгъандан сора Рая,
зуккочукъ эте келиб, Николайгъа къараб:

— Багъалы мени Николайым! Сени айт-
ханларынг бары да тюздюле. Сен айтханча
болсун. Мен разыма, — деб кесин къатды-
рыргъа кюренди.

Николай бла Рая джашауларына кѣб са-
гъыш этдиле, артыкъсыз да бек Муратны
письмосундан сора. Къуру бюгюн джашау-
ну сагъышын этиб къоймай, келлик кюнле-
ни оноун да этдиле. Артыкъсыз да бек
Томачыкъны юсюнден. Аны къайда окъу-
руна, джашауна айырылыб эс бѣлдюле.

Томачыкъны Раягъа къаллай къыз бол-
гъанын Николай энди бек иги биледи.
Алай болса да Рая бла Николайны орта-
сында Томачыкъны историясы деменгили
джашырылады. Кишиге джукъ айтмайды-
ла, киши аны хапарын соруб да айланмай-
ды. Къызы, джашы, бютеу госпиталгъа
белгили болгъан алапат къатыны. Джашау
аман болмаса да, джюрегини ургъаны тох-
тамайды. Иги кесек заман кетсе да, тенгле
кѣзюне турадыла, артыкъсыз да бек — Ва-
силый.

Николай тенглериин бѣлеклерине пись-
мола джазгъанлай турады. Аланы къайда

болгъанларын излейди, алагъа туберге кю-
решеди, алай а алкъын джукъ ачыкъла-
нырча кёрюнмейди.

Къазауат уллудан-уллу бола барады. Биз-
ни аскерлерибиз фронтлада, асланла кибик,
алларына урадыла. Джау аскерлени теблей,
уллу хорламла бла барадыла.

Николай, къагъыт джазыу бла джолу
болмагъанында, фронтха кетерге кюреше-
ди. Тамадасына заявление береди, алай а
ол затны Раядан джашырады.

Бир кюн госпиталны тамадасы, Нико-
лайны кесине чакъырыб:

— Не затды бу берген заявленииенг? Сен
иги сагъыш этгенмисе? — деб къаты сорду.

— Этгенме! Мени тенглерим къазауатда
джанларын берген заманда, мен былай ол-
туруб турургъамы керекме?

Тилейме, мени сакъатлыгъыма къара-
магъыз. Танканы джюрюте билликме, сау-
лугъум игиди!

— Николай, сен айтханла бары да тюз-
дюле. Алай а сен ангыламагъан затла да
бардыла. Сени ишинг да къазауатды, не
башхасы барды? Сен госпиталгъа керекли
адамланы бирисе. Мен сени джукъгъа ие-
рик туююлме. Сен алайын толу ангыла!
Ишинге кёл салыб ишле! — деб буйрукъ
берди.

Ишден сора Николай, бираз мыдахыракъ
болуб, юйге келди. Аны ызындан кёб тур-
май Рая да кирди. Баш иесини сагъышлы
халын кёргенлей:

— Коля, энди уа не болгъанды? Былай

мыдах нек кёрюнесе, — дсб Раечка къатына чёкдю.

— Сен мени кеч! Сеннге билдирмей фронтха кетиб къалыргъа умут этген эдим да, джолум болмады. Госпиталны тамадасы тилегими къабыл кёрмеди. Сени ишинги да къазауатдан башхасы джокъду, ишинге кёл сал да, иги ишле, — деб буйрукъ бериб къойду.

— Тюз этгенди! Ол ийсе, сен огъай, мен да кетиб къаллыгъем фронтха. Кёлюнге келген затланы уа мындан ары менден джашыра турма! Юйдегинг бла оноулаша тур! Сен ары, мен бери болургъа керек туююлдю, — деб Рая гурушха этиб деменигили сёлешди.

* * *

Беш минутлукъ джыйылыу бир сагъатны алгъа башланды. Госпиталны тамадасы, тёрге чыгъыб:

— Багъалы джолдашла! Бизни госпиталь госпиталланы ичинде талай кере атын махтау бла айтдыргъанды. Бир талай къуллукъчубуз да саугъаланнганды. Сиз быланы барын да иги билесиз. Биз сыйыбызны тюшюрмез ючюн, мындан ары мындан да иги ишлерге керекбиз!

Бу сагъатда бизни аскерлерибиз уллу хорламла бла джауну джеринде алгъа уруб барадыла. Биз да артха къалыргъа керек туююлбюз, алгъа барыргъа керекбиз! Ол себебден, командованиени буйругъу бла

бизни талай кьуллукъчубуз, санпоезд бла Калининден Ржев тюбуне барыб, джаралы-ланы поездге миндириб, бери бизни госпиталгъа алыб келтирирге керекдиле. Поезд вокзалда хазыр болуб турады. Тамбла 18 сагъатда джолгъа чыгъаргъа керекди. Хазыр поезд бла джаралыланы бери келтирир ючюн а, бизден баргъанла иги тирилик, джигитлик этерге керекдиле. Джангы джаралылагъа биринчи болушлукъну этерге, аланы хар нелерине да къараб, болушуб, вагонлагъа джарашдырыргъа, миндирирге керекди.

Бу тукъум иш бизге биринчи кере тюшеди. Биз аны толусу бла толтурургъа, командованиеге заманында билдирирге керекбиз.

Мен барлыкъ адамланы белгили этиб, буйрукъ бла ийиб къояргъа да боллукъ эдим. Алай болса да, кеси разылыгъы бла барлыкъла болсала, иги болукъ эди. Кереклиси онбеш адамды. Кеси разылыгъы бла барлыкъла кьолларын келтюрсюнле!

Залда олтургъанланы кёбюсю кьолларын келтюрдюле.

Замполит, адамланы эрлай къагъытха тюшюрюб, тамаданы кьолуна берди. Экиси да тизмеге къараб, иги кесек адамны бузуб, онбеш адамны кьойдула. Аланы ичинде Рая да болду. «Аны юйдегиси барды, тизмеден чыгъарыргъа керекди» — дегенле да болдула. Алай болса да Рая, кеси унамай, зор бла кьойдургъанча, анда кесин кьойдурду.

Ол онбеш адам хазыр болдула. Алагъа

тамадалыкыгъа Нина Петровнаны айырдыла. Заместителге да — Раяны.

Сандружинаны тындырлыкъ этерик ишлери, къачан барыргъа, къачан къайтыргъа керек болгъанлары, хар нелери да ачыкъ, белгили болду.

Айтылгъан заманга хазыр болурсуз деб, Нина Петровна сандружинасын башларына бош этди.

Рая бла Николай бир-бирлерине къатыракъ да сѣлешдиле. Алай болса да Николай Раяны джолуна заран болмады. Къазауат джорукъланы юсюнден, керекли болгъаны болса деб, бир талай затланы да Раягъа юретирге кюрешди.

— Мени багъалым, тебеген ишим бек къыйын, бек джууаблы болгъанын да билеме, алай болса да мен къралыбыз ючюн бир джерде да джанымы, къанымы да аярыкъ туюлме. Не къыйын иш болса да, барлыкъма. Сен мени ючюн чыртда къоркъма. Сау-саламат, берилген ишни толусу бла толтуруб келирме, мен анга толусу бла ыйнаныбма. Мен да, кѣб турсам, айтханларына кѣре, 7—8 кюнден къайтырыкъма. Сен ишлегенингча ишле, джаша. Сабийлеге да джукъ болмаз. Ала да аталары бла къаладыла.

— Ой, солдат, башынгы энишге ийме! Заманында джигитлик да этгенсе, бусыгъатда да джигит кирик ишлейсе! — деб Николайгъа кѣл эте келиб, барын къучакълаб бай этди, эркелетди.

Бир кесекден Раяны хар несин да хазыр

этиб, ышара-ышара джолгъа чыкъдыла.
Поездге миндирдиле.

— Аначыгъым, иги джолгъа, айтхан заманынгы сакъларыкъбыз — деб Томачыкъ, къарнашчыгъын да къойнуна къысыб, тюбюнден ёрге, анасына къараргъа кюрешди.

1942-чи джыл 2-чи февральда 18 сагъатда санпоезд, аз тауушун чыгъара барыб, джолгъа кесин салыб тебреди. Рая да, вагонну терезесинден бери къараб, Николай бла Томачыкъгъа: «Сау къалыгъыз, мени ючюн кесигизни къыйнамагъыз», — деб, вагондан поезд ташайыб кетгинчиннге дери къолун булгъай, кетиб къалды.

Ол кюн огъунакъ, санпоезд сау-саламат келиб, 17 сагъатда Ржев шахарны къаты сюремде сансызыракъ, хаман уча тургъан джау самолетла кёрмезча, эс-акъыл бёлмезча, къалын чегет къыйыры бир джерде тылпыуун ие келиб, тауушсуз тохтады.

Санпоездни къуллукъчуларына буйрукъ берилди. Ала къараб-къарагъынчыннга дери поездни, кеслерини ишлерик джерлерин гитче ууакъ терекчикледен, аланы булчукъларындан адам кёрмезча кёлеккелик этерге кюрешдиле.

Хар къуллукъчуну къалайда ишлери, не этерге керек болгъаны, джаралылары къалай алыргъа, вагонлагъа къалай джарашдырыргъа, биринчи болушлукъ къалайда, ким этериклери бары да белгили болду. Хар зат орнунда, къалабалыкъ чыкъмазча деменгили этилди.

Санпоездде болум къазауат джорукъгъа кёчдю. Иш буйрукъ бла барыб тебреди.

Этилик ишле хазыр болуб бошагъандан сора, кёб турмайын джаралыла келиб тебретиле. Санпоезд, джаралыланы ала, ала-ага кереклисича къарай, он кюн чакълы бирни тургъандан сора, кетерге буйрукъ болду.

Ингир кечирек бола, 20 сагъатда санпоезд джолуна чыкъды. Заман-заманы бла джолда табыракъ джерледе тохтай, керекли затларына къарай, джаралылагъа болуша барады.

Санпоезд Калинин шахаргъа джууукълашыб баргъанлай, аны джау самолетла эслетиле. Кёкден иги кесек бомба сызгъыра бир-бири ызындан темир джолгъа тюшдюле, аланы бир талайы да аллында баргъан паровозгъа тийдиле. Бир кесекни ичине паровоз джанды, кюйдю, чачылды, чотдан толусу бла чыкъды. Аны ызындан тагъылыб келе тургъан вагонла, иги кючлю бир-бирлерине урулдула. Вагонланы артларында экинчи паровоз болмаса, вагонла бир-бири юслерине миниб, джаралыланы барын къырыб къояргъа боллукъ эди. Джау самолетла, бомбаланы аталгъанларыча атыб, пулеметлары бла окъланы, джангур джаугъанча, поездге джаудуруб, тутхан джолларына кетиб къалдыла.

Рая, болумну дженгил ангылаб, экинчи паровозну машинистине барыб, былай буйрукъ берди:

— Джолдаш машинист! Бусагъатдан поездни аллына иймей, ызына тартыб, башха джол бла, узун-къысха бола эсе да, Калинин шахаргъа дженгил джетерге керекди!

Аллыбызда темир джол чачылгъанды, алгъа барыргъа боллукъ туююлдю. Поездни начальниги да ёлгенди. Мындан ары оноу, буйрукъ этерик да менме! Мен айтханны ангыладынгмы?

— Ангыладым!

— Эталлыкъмыса мен айтханча?

— Эталлыкъма!

— Алай эсе, хайда тебре! Мен вагонлагъа къарай кетдим.

Рая, бир вагондан бир вагоннга кире, бютеу болумларын тинте, кёре, оноу этерча болду. Ол да алай эте айланганлай, поезд орнундан тебреди, керти джолун салды.

Поезд тебрегенликге, болум къолай болмады... Алда баргъан паровозну къуллукъчуларындан, биринчи, экинчи вагонлагъыладан киши къалмагъанча болгъанды. Ёлгенле кёб болдула. Раяны джюреги асыры кыйналгъандан, не этерге билмей, джан-джанына къарады. Алай болса да бир кесекден эс джыя, ишин аллындача башлады.

Ёлгенле, джангы джаралыла учетха алындыла. Джангы джаралылагъа биринчи болушлукъ этилди. Поезд да, хар несин да эслей, джолуна кёл салды. Кече 12 сагъатда санпоезд, джолларын ауушдура, андамында тохтай, керекли затларына къарай, Калинин шахаргъа келди.

Бютеу джаралыланы барын да госпиталгъа тюшюрдюлее. Не кереклилерине да къараб, хазыр болуб тургъан палаталагъа джарашдырдыла.

Рая да госпиталны тамадасына болгъан

болумларын, берилген буйрукъну къалай толтургъанларын джарашдырыб болумуча айтды. Госпиталны тамадасы Раяны джигитлигине бек уллу сый берди. Асыры разы болгъандан, баласын къучакълагъанча, къучакълаб, мангылайындан бай этди. «Джигит Рая!» — деб сыртындан онг къолу бла джумушакъ, суююмлю халда сылады. Юч кюн чакълы бирни юйде солургъа эркинлик берди.

Николай бла сабийлери асыры къууангандан Раяны ичлерине джутуб къоярча болдула. «Мени джигит аначыгъым!» — деб Томачыкъ анасын къучакълады, бетин, кезлерин бай этди.

Командование Раяны белгили джигитлиги ючюн Къызыл Джулдуз атлы орден бла саугъалады.

Рая госпиталда белгили къуллукъчуланы бирине тергеледи. Раяны этген джигитлигинден сора, аты кёб джерде айтылды, артыкъсыз да — госпиталда сыйы кёлтюрюлдю.

* * *

1945-чы джыл. Ата джуртдан узакъ, джауну джеринде, бизни аскерлерибиз уллу хорламла бла, тохтаусуз алгъа уруб барадыла. Джау аскерле не кёб кюрешдиле эсе да, бизни аскерлерибизни тыялмадыла. Бир кесек заманны ичине Берлинни эшиклери ачылды, фашист джыйынны джашаулары кюркелеринде кесилди, тебленди, толусу бла хорландыла.

Социализмни кюню къара булутладан

чууакъ кёкге чыкъды. Ата джуртубузну кюн таякъла джарытдыла.

1945-чи джылны 9-чу майы Хорлам кюннге тергелди. Ол кюнню кечесинде Москвада эмда башха белгили шахарлада къууанчы билдирген тобла бирден атылдыла, салют берилди. Уллу Хорлам байрам ачылды.

24-чю июнда Къызыл площадьда уллу хорламлы парад болду. Бизни аскерчилерибиз деуле кибик парадда барадыла. Фашистлени аскер байракъларын, багушлагъа кирни атханча, бир джерге, бир-бири юсюне быргъайдыла.

Бизни къралыбыз бу хорлам кюнде аскерчилерибизге уллу сый, махтау береди. Къралыбыз ючюн джанларын бергенлени сыйларын ёмюрлюкге сакъларча этеди.

Бу байрам бютеу къралыбызны айырма, белгили байрамы болады.

Госпиталны тамадасы кесини джыйылыуунда Хорлам байрамын иги, ариу халда бардырды. Къолунда ишлеген адамланы барын уллу байрам бла алгъышлады. Бир талай къуллукъчусун тюрлю-тюрлю багъалы затла бла саугъалады. Аланы ичинде Николай бла Рая да болдула.

АТАСЫН ТАБДЫ

Ыйых кюн. Бары да юйде.

Иван Степанович бла Сережа ойнай, Тамара Борисовна да кюнорта ашарыкъ хазыр-

лай тургъанлай, эшик къагъылды. Тамара Борисовна, къолларыны тылы джугъуларын сюрте барыб, эшикни ачды. Олсагъатдан:

— Ой аначыгъым, къайдан чыгъыб къалдыңг! — деб, анасыны бойнундан къучакълаб, уппа-уппа этди.

— Ваня, бери къарачыгъыз, юйге ким бла кириб келгениме! — деб, Тамара Борисовна юйню зангырдатды. Бары ёрге къобуб, амманы аллына чыгъыб, къууанчлы саламлашдыла. Амма Сережаны къойнуна алды, къучакълады, сумкасындан чыгъарыб кёб тюрлю гоккала берди. Сережа уллу къууанды. Амманы къойнундан тюшюб, сабий оюнчакъларын юй тюбюне джайыб, кеси аллына не эсе да бирлени сёлеше, ойнаб башлады.

Бир кесекдөн, бары да шошуракъ болуб, кёз джилтинлери къууанчлы джана, бир-бирлерине къараб тохтадыла.

— Аначыгъым, джукъ билдирмей къалай келиб къалдыңг? Телеграмма берсенг, аллынга барлыкъ эдик. Атам ауругъан-зат этмей турамыды? Къарнашчыкъларым а не эте турадыла? Кесинги уа къалайды сау-лугъунг? — деб Тамара Борисовна соруулады.

— Багъалы балаларым, сизге асыры тансыкъ болгъандан, кишини да къыйнамайын, кесим келиб къалдым. Атагъыз, къарнашчыкъларыгъыз да тынч-эсендиле, мени да уллу хатам джокъду. Бир-бирде джюрегим къыйнайды, алай болса да аякъ юсюнде айланама, ма, кёресиз!

— Аначыгъым, тынч-эсен болгъаныгъыз-

гъа къууандым. Къоркъма, джюрегинге да къарарбыз, ауругъанын да сау этерге кю-реширбиз! Аначыгъым, бусагъатдан биз сени суу бѳрекле бла сыйлайыкъ. Тюз сен келирни аллында ала бла кѳреше тура эдим.

— Ваня, нек къараб тураса? Тур, столну джарашдыр? Ненг бар эсе да, аны да стол-гъа сал. Бюгюн бизни аначыгъыбыз ючюн юй байрам этейик!

Бир кесекни ичине хар не зат да толусу бла хазыр болду. Бары стол джанына олтур-дула. Раиса Ильинична, бокалны алыб, керти ана кѳллю алгъыш этди. Барына сау-лукъ, къууанч, джашау изледи. Аны ызын-дан бары да бир-бирлерин алгъышладыла. Керти байрамдача джырладыла, тебседиле, бир-бирлеринден тансыкъларын алдыла. Ке-чени-кече узуну джашауларын, ишлерин, юй болумларын бир-бирлерине айтдыла. Керти бала, ана разылыкъларын билдирдиле.

Раиса Ильинична къызында он кюн чакълы бирни турду. Андан сора юйюне са-гъыш эте, къызына да джукъ айтмай, джол-гъа къурала тебреди. Хар затын да хазыр этди, алай а джукъ билдирмей кетиб а къа-лалмады. Къызы ишден келгенден сора, сѳлеше келиб:

— Энди, къызым, сизден да тансыгъымы алдым. Николай да мени энчи кетгениме джюреги къыйналыб къалгъанды. Тамбла юйге кете барайым. Юйде да аллыма къа-раб турадыла.

— Огъай, аначыгъым, сен тамбла кетмей-

се. Унутханмы этгенсе, тамбла, тамбла 9-чу Майды!

Ол байрамны бирге этейик. Бюгюн ишден къайта келиб, почтадан атама, къарнашчыкъларыма да Хорлам кюн бла барыбызны атыбыз бла алгъыш телеграмма бериб келеме.

— Акъыллы къызым, къалай иги этдинг! Энди ала да бираз кёл басарла, къууанган да этерле.

— Аначыгъым, сен бери иги тынгыла. Ваняны кючю бла бизни эл школда майны 9-да Ата джурт къазауатны музейи ачыллыкъды. Сени анда кёрмесе, Ваняны кёлю бек къаллыкъды.

Музейге советни председатели, совхозну директору, къазауатны заманында белгили аскерчиле, партизанла, сохтала, устазла, атала-анала, дагъыда бир талай эл къуллукъчула, аланы ичинде сен да, мен да, Ваня да боллукъбуз. Музей сагъат 14-де ачыллыкъды. Биз да аначыгъыбыз бла барыргъа сюебиз къууанчха, аначыгъым, ангыладынгмы? Бу къууанчдан сора, кетеринге да бир оноу этербиз, — деб, анасыны бетинден бай этиб, эки кёлу бла бойнундан кысыб, къучакълады, ыйнакълады.

Ала да алай эте тургъанлай, Иван Степанович келди.

— Амма, ма бу къагъытны школну директору сизге ийгенди. Тамбла школну музейи ачыллыкъды. Сиз эм сыйлы кёнакъланы бири боллукъсуз.

— Сора, Ваня, школда мени къайдан биледиле?

— Багъалы эмма, барын биз айтханбыз.

— Да, алай эсе, сиз айтханига разыма,— деб Раиса Ильинична сабийлерин къууандырды.

Экинчи кюн 10 сагъатда школну залы чакъырылгъан адамладан толду. Бир къауумларына орунла джетмей, ёре туруб къалгъанла да болдула. Президиумгъа теджелген адамла да заманында орунларына олтургъан эдиле. Аланы ичлеринде Раиса Ильинична, Тамара Борисовна да бар эдиле.

Бир кесекден джыйылыу ачылды. Трибунагъа докладчы чыкъды. Гюрюлдей тургъан зал, ол чыкъгъанлай, дауурну тыйды.

Хорлам кюнню юсюнден сейир, алапат доклад этилди. Къазауатда болгъан, кёрген затларын эслерине тюшюрдюле. Аланы сёлери джюрекдени сагъайтдыла, тынчлыкъ, рахатлыкъ джашаугъа эс бёлюрлей этдиле.

Аладан сора школну директоруна сёл берилди.

«Багъалы джолдашла! Бизни школда исторпяны устазы Иван Степановични башчылыгъы бла Ата джурт къазауатны юсюнден кёб материал джыйылгъанды. Бизни элчиледен къазауатда болгъанланы суратлары, хапарлары джыйылгъандыла. Немецле этген зорлукъ бла артыкълыкъны юсюнден архив къагъытла табылгъандыла.

Бу материалланы джыяр ючюн, Иван Степанович кесини сохталары бла кёб джылланы кюрешгенди.

Къазауатны заманында бизни элден да немецлеге къоркъуу салыб тургъан бир таллай адам болгъанды. Ала Ата джуртну

джигитлеца сакълагъандыла. Немецле, ала-ны эшитселе, тауукъла къартчыгъадан къачыб бирер джерге киргенча, алларындан тас болуб, джер джуханча бола эдиле. Аллай джигитлерибизни бири бизни элни председатели Андрей Федоровичди. Къралыбыз аны кёб саугъалагъанды, бусагъатда да ол деу кибики ишлейди.

Бюгюн аны бир кесек сёлеширин тилейме, — деди ол.

Олсагъатдан, разылыкъларын билдиргенча, залда олтургъанла бары бирден харс урдула. Андрей Федорович да, ёрге къобуб, кесин кёргюзе, олтурду.

— Багъалы джолдашла! Бюгюн бу биз хазырлагъан музей Хорламны сыйына ачылыкъды. Джыйылыудан сора музейге къарарыгъызны тилейбиз, музейни хапарын айтырыкъ Иван Степановичди. Ангыламагъан затыргъыз болса, анга соругъуз! — деб директор сёзюн бошады.

Джыйылыугъа келгенлени уллу разылыкълары бла Андрей Федорович трибунагъа чыкъды. Харс урулду, уллу сыйын кёрдюле.

Бир кесекни ол залны кёзю бла аулай, сёзюн башлады:

— Ата джурт къазауат бошалгъанлы кёб джылла кетселе да, немецлени мурдарлыкълары, джанууар ишлери бюгюн да эсден кетмейди. Кёзге кёрюне, къулакъгъа эшитиле турадыла.

Бизни элден кёб адам ёлгенди, кёб юдеги да тюбю бла къорагъанды. Мен партизаннга чыкъгъанымда, бир джыл болгъан

къызчыгъым бла юй бийчсэм, онбеш джыл болгъан къызым, он джыл болгъан джашым элде къалгъан эдиле. Къызым бла джашымы немецле: «Атагъызыны табыгъыз!» — деб, инджитиб ёлтюрген эдиле. Элден кетерлерини аллы бла мурдарла дагъыда кёблени къыргъан эдиле. Аланы ичинде къан джугъу быстырлагъа къаты бёлениб, анасыны кёкюрегине къысылыб, гитче къызчыгъым да болгъанды. Аланы суратлары бир ёлген немец офицерни сумкасында табылгъандыла. Бюгюн сиз аланы музейде кёрлюксюз.

Мен юйдегими къырылгъанын биле эдим. Къайда, къалай болуб ёлгенлеринден а толу хапарым джокъ эди.

Бу мен айтхан хапарланы кёб болмай Иван Степановични болушлугъу бла билгенме.

Бизни элде ол кёб адамгъа болушханды.

— Иван Степанович! Бек сау бол! — деб, андан ары, юйдегиси кёзюне кёрюнюб, сёлешалмай тохтады. Андан сора башы бла сау болугъуз дей, барыб президиумда орпуна олтуруб къалды.

Председатель сёлешген сагъатда Раиса Ильиничнаны бети талай кере тюрленди. Бир кёзюуде уа, джюреги тохтагъанча болуб, джыгъылыргъа эки элиден къалды. Насыбха, аны къызындан сора киши эслемеди.

Раиса Ильиничнаны насыбына, джыйылыу кёб бармады. 14 сагъатда музейни эшигини аллында тартылыб тургъан къызыл тасмачыкъны Андрей Федорович къыпты бла ортасындан кесиб, музейге кирирге хазыр болуб тургъан адамланы ийди.

Музейге киргенле бек сейир болуб къарай эдиле. Эллерини юсюнден бу заманга дери билмей турган затларын билдиле, суратлада кёрдюле. Музейге къарай, кете, чыгъа барганланы кёбюсю музейге ачылган китабха бек кёб керекли затланы джаздыла. 18 сагъатха дери музейге адамла тохтаусуз киргенлей турдула.

Раиса Ильинична, кызы бла музейге къарай келиб, тишируланы ышанга салган суратха келиб тохтады. Кёб къарады. Борис эсине тюшдю. Томачыкны биринчи кыйнуна алганы кёзюне кёрюндю. Джюреги къаты урду. Бети тюрленди. Кызына къарады. Джыгылыргъа джетиб, кызыны имбашындан тутуб, кючден-бутдан аякларыны юсюнде тохтады. Кызы, аны алай кёргенинде:

— Аначыгъым, не болганды? Аурубму къалдынг? Кел кетейик юйге, — деб, анасыны кюлтугундан тутуб, юйге алыб кетди.

Джолну-джол узуну Раиса Ильинична джукъ айтмай келди. Юйге келгенлей, Тамара Борисовна аны орундукыгъа джатдырды. Джан джаулукъну сууукъ сууда джибитиб, анасыны мангылайын, хончаларын сылады. Джюрегин шош этерче дарманла да ичирди. Андан сора Раиса Ильинична сагъат чакълы бирни къалкыб аязыды. Бир кесек ашагъанчык да этеди. Сора аз-буз ышара:

— Кызым, мен сени уллу кыйнадым дейме? Айтхан эдим да, джюрегим къарыусузду деб. Кыйналсам, ауруб къалама.

— Аначыгъым, бусагъатда къалайды болумунг?

— Бусагъатда игиме, джокъду хатам!

— Аначыгъым, хар затха кѣб сагъыш этесе. Кесинги сакъламасанг, инджитирге боллукъду джюрегинг. Разы эсенг, былайда больницагъа салайым. Кесим къарарма,— деди къызы.

— Къызым, сен айтханнга огъайым джокъду. Алай а юйде мени сакълаб турадыла, ауругъан хапарымы эшитсе, атанг келиб къаллыкъды. Мен былай эте турама: бир къоба, бир джата. Мен ауругъанлы беш джылдан озуб барады. Бир кесек такъыл болгъанлайыма, юйге ашыр да къой. Алай иги боллукъду.

— Да, къайдам, анам... Дохтурлукъдан кесинги хапарынг барды. Мен айтыр, юретир затынг джокъду. Алай болса да кѣрюрбюз, тынчай, — деб, Тамара Борисовна юй джарлылыкъгъа къобду.

Къызы бла анасы сѣлешгенден сора терен джюрекде, бери созулургъа, ачылыргъа керекли болгъан бир туюмчек белгили бола тебреди. Ачылмайын амалы болмагъанча болду.

Къызы кеси ичинден: «Андрей Федорович кесини юсюнден сѣлешген сагъатда анамы бети-къуту кетди. Нек? Ышаннга салынган ол тиширыуланы суратларын музейде кѣргенинде, анам джыгъылыргъа эки элиден къалды. Кеси да алагъа сагъыш этиб кѣб къарады. Нек? Мени анам кѣб къыйынлыкъланы кѣргенди. Была анга айырылыб къыйынлыкъ нек бердиле? Бу мени

сорууларма ким джууаб этерик болур? — деб, кеси кеси бла сёлеше, соруулагъа джууаб излей, сагъышлы бола тебреди. Алай болса да бу соруулагъа джууаб этерик анасындан сора башха адам табылмазлыгына толу акъыл бёлдю.

Анасы да ичинден: «1942-чи джылдан бери Томачыкыгъа ана болуб турама. Ол мени туугъан кызым болмагъанын билмейди. Керти атасы, анасы ким болгъанын да билмейди.

Томаны ким болгъаны Хорлам кюнню джыйылыуунда, музей сурагладан белгили болгъанны орнунда болду. «Энди къалай этейим?» — деб, уллу сагъышха кирди ол да. Алай болса да белгили оноуу болмады. Джюрек алай ургъанлай къалды...

Экинчи кюн Тамара Борисовна ишинден эртде келди. Анасыны къатына олтурду. Анасыны онг бууунундан тугуб, джюрегини ургъанына тынгылады...

— Юч кюннге больницаны тамадасындан эркинлик алыб келгенме, сенге иги къарар ючюн. Иги аначыгъымча мен айтханны этиб тур. Ол юч кюнден соре, кесинг суйгенингча, джолунга ашырырбыз. Бу болумунг бла джолгъа чыгъаргъа боллукъ туююлдо. Ангыладынгмы?

— Да, не этерикме, кызым, сен айтханы этейим.

Арадан эки-юч кюн кетди. Раиса Ильинична ауругъанындан иги такъыл болду. Джюрегини къаты ургъаны да тохтады. Кефи да игиге айланды. Кызы, кеси да суйюндюле.

— Аначыгъым, сеннге бир-эки сорурум барды. Сорама эте, соралмай турама. Толу джууаб этеринги излейме, джашырма да бир джууаб эт, тилейме! Болсунму, аначыгъым?

— Къызым, алай нек айтаса? Мен сенден джугъуму джангыз да джашырмагъанма, сор!

— Хорлам кюнню джыйылыуунда Андрей Федорович селешген сагъатында бетингкьутунг кетгенча болгъан эдинг. Анга аллай бир акъыл нек бёлген эдинг? Ол ышаннга салынган тиширыулары суратларын кёргенинде, эс нек ташлагъан эдинг? Ма бу соруула бу эки-юч кюнден бери мени бек къыйнаб, сагъышлы этиб турадыла.

Раиса Ильиничнаны бу сорууладан сора бети кюйдю, джанды, къызарды, терледи. Джанджаулукъ бла бир-эки кере сюртдю бетин. Къызымдан айырылыб къалама дегенча болуб, къысха-къысха кёзюне къарады. Эм артында, тёзалмай, къызын къучакълады. Кёкюрегинден иймей иги кесек тынгылаб турду.

Бир кесекден, джыламукъладан джибиген кёзлерин да хотасы бла сюрте-сюрте, орундукъгъа табыракъ олтуруб:

— Багъалы мени джанчыгъым, сен къоркярлай джукъ джокъду. Сорууларынг бары да тюздюле. Ала игиликгедиле, мен алагъа тюз болумуча джууаб этерге керекме. Сени керти хапарынгы айтмай тургъанлы 30 джылдан озуб барады. Къачан болса да айтхан а этерик эдим, алай а джюрегинги къыйнамайым деб тургъанма ансын. Энди,

сен сезгенден сора, ол сен берген соруула-
гъа джууаб этмей боллукъ туююлду. Къы-
йынды меннге бу хапарны айтхан, джокъду
мени сенден джашыргъаным, джюрегим
сеннге ачыкъды. Сенсе мени джаным, сенсе
мени джулдузум.

Иги тынгыла, тюз ангыла, къызым. Мен
сени аналыгъынгма, Борис аталыгъынгды.
Керти атангы, анангы сен танымайса, ала-
дан, сен огъай эсенг, бизни да джокъду
хапарыбыз. Джюреклеге къыйгъы берген,
балаланы юйден айыргъан — къазауат бол-
гъанды. Джангыз сен туююлсе, сенича кёб-
ле бардыла...

— Аначыгъым, мен сизден сора кишини
билмейме, излемейме, — деб къычырыкъдан
алыб, анасыны бойнундан къучакълады,
иерге унамай, къысха-къысха солууун алды.
Джюрегин ура тургъан анасыны джюрегине
къысды, кюйдю, бишди...

— Къызым, энди сен сабийликден чыкъ-
гъанса. Эринг бар, джашынг эсе, элде эринг
да, сен да айтылгъан адамланы бирисиз.
Джашаугъа къарай, сюзе, оноу эте биле-
сиз, — деб анасы къызын тыяргъа кюрешди.

Бир кесекден къызы шош болду. Зукко-
чукъ эте-ете, анасына къараб тохтады.

Раиса Ильинична къызыны юсюнден ал-
лындан башлаб артына дери толусу бла бо-
лумун, хапарын айтды. Хапар джюрекге
асыры терен синггенден, къызыны, анасы-
ны да джыламукълары тохтаусуз бара
эдиле.

Бир талай минутдан эс джыйдыла, бир-
бирлерине кёл этерге кюрешдиле.

— Аначыгъым, джашау къалай тюрлю-дю. Айтмай къойсанг иги боллукъ кёреем. Энди хар затха акъыл бёлюрге, иерге, билирге керек болады. Бизни бу болумубузну киши билемиди?

— Аталыгъынг биледи. Аны къазауат тенглери, госпиталда эслеяла эсенг да, Василий, Турусбек, Мурат биледиле. Василий къазауатда ёлгенди. Турусбек бла Муратдан бек кёбден бери хапарым джокъду. Газет бла да излеб кюрешгенме. Джукъ табмайма. Сау болурла деб умут этеме. Быладан сора сени киши да билмейди.

— Къызым, Андрей Федорович сени керти атанг болур, деб умут этеме. Президиумда мени бетим-къутум да аны ючюн тюрленген эдиле. Сен алайын тюз ангылагъан эдинг. Ол суратда тиширыула уа сизни элдендиле. Аланы ичинде керти сени табхан ананг да, сени кёкюрегине къаты кысыб, ёлюрюню аллы бла джаугъа эрши къараб турады. Бёлениб тургъан сабий а — сенсе!

Ма бу болумну иги сюзюб, тинтиб къарасанг, мен айтхан хапар тюз болуб чыгъады. Аны тюзлюгюн Андрей Федоровични сёзю, ол тиширыулану суратлары бегитедиле. Энди Андрей Федорович бла бетден-бетге сёлешгенден сора джукъ кълмагъанды.

— Сора Андрей Федорович бла къалай тубеширге керекбиз?

— Тамбла Андрей Федоровични юйге чакъырыргъа керекбиз.

— Андрей Федоровични да джюрегин къыйнамай, элни ичинде хапар этдириб да айланмай, кесибизни да джюрегибизни эз-

мей, мындан ары да тѣзюб, болумубузча кѣ-
лыб кетермедик, не?..

— Огъай, балам, керти затны джашырыр-
гъа керек тѣюлдю. Кеч-эртде болса да биз-
ни хапарыбыз белгили боллукъду. Ол себеб-
ден мен айтханча болсун! Андрей Федоро-
вични юйге чакъыр.

— Да, сора сен айтханча этейик.

Экинчи кюнюнде Андрей Федорович ол
чакъырылгъан заманына келди. Къууанчлы
тубешдиле, саламлашдыла. Заманында ха-
зырлагъан орунларына олтуртдула...

Раиса Ильинична, бир кесекден къонакъ
таба къарай, сѣююмлю ышара:

— Андрей Федорович, заманыгъызны ал-
гъаныбыз ючюн кечигиз! Терслик бары мен-
деди. Кетерими аллы бла джууугъуракъ ша-
гърей бола кетерге сѣюеме. Сизни юсюгюзден
къызым кѣб иги хапарла айтханды. Ол айт-
ханланы ма бу эки-юч кюнню ичинде кесим
да кѣрдюм. Аз-кѣб айтсакъ да, элни тама-
дасысыз. Бу джаш юйдегиге акъыл бѣлге-
нинги, болушханынги да билеме. Алай бол-
са да мен узакъда тургъаным себебли, ала-
гъа кѣз-къулакъ болуругъузну тилейме сиз-
ден. Кечигиз! Былай киргенлейиме меннге
оноу этиб тебрегенди, — деб кѣлюгюзге
джукъ келмесин. Кесигиз ариу билесиз,
«ана кѣлю балада» дейдиле. Баланы сѣю-
меген ата, ана болмайды.

— Раиса Ильинична, бек сау болугъуз
мени алай сѣйлы кѣргенигизге. Алапатлы-
гъым барды деб да билмейме, алай болса да
бу джаш юйдегини не эсе да бек сѣюеме, ар-

тыкъсыз да бек Тамара Борисовнаны, бу элде атын иги бла айтдыргъаны ючюн.

Амма, табыракъ олтуруб, джюрегини ургъанына да тынгылай, къызына къарай, къонакъгъа бурулуб:

— Андрей Федорович, бир талай зат сорайым, айыб этмегиз.

— Нек айыб этеме, соругъуз, тынгылайма!

— Сиз бусагъатда ол ышаннга салынган тиширыуланы ичинде къызчыгъыгъызыны таныяллыкъмы эдигиз?

— Къызчыгъым Розачыкъны андан бери джер тубюнде сюекчиклери да къалгъан болмазла, сиз а...

— Мени сорууума джууаб этмедигиз.

— Раиса Ильинична, бу сиз айтхан зат керти эсе, дуняда тубемеген сейир затланы бири боллукъду. Ол тюз болса, джангыз бир джаным барды да, аны сизге сагъышсыз берир эдим... Мен къызымы таныялмай къалыргъа да болурма, алай а анасына, не меннге бир ушагъан заты бар эсе, аны таныргъа керекме.

— Джашауда, Андрей Федорович, чырта джукъ билмей тургъанлайынга, неда эсде-бусда болмагъанлай, кёкден джангур джаугъанча, юсюнге насыб, игилик, мыдахлыкъ тюшюб къалыргъа да болады. Бюгюн сени джашауунгда эм къууанчлы кюнлеринги бириди, — деб сёлеше келиб, Тамара Борисовнаны хапарын толусу бла Раиса Ильинична джарашдырыб Андрей Федоровичге айтды.

Андрей Федорович, ол хапарны эшитге-

нинде, кёзлерин кьол джаулугъу бла сюртерге кюрешди.

— Сора кьызчыкъ не болду? Къайдады ол бусагъатда?

— Кьызчыкъ, белгили врач болуб, бир элде ишлейди. Юйдегили болгъанды, бир сабийчиги да барды.

— Тоба-тоба, да сиз Тамара Борисовнагъа ушагъанны хапарын айтдыгъыз да! Сора бу керти мени кьызым болурму? — деб, секириб ёрге кьобду, джити кьууанчлы къаралды Раиса Ильиничнагъа.

— Розачыкъ! — деб кьычырыкъ этиб, кьызын кьучакълады.

АЛГЪА

«Июнь ай, 1942-чи джыл, Ржев тьюбю. Тубанлы, джангурлу кюн. Джолла батмакъ, джер мылы, джолоучулукъгъа ауур, кьыйын. Анда-мында машинала батмакъгъа батыб, гюрюлдей, матор таууш эте, кюч бла джолну кьората барадыла. Къарыулары джетмегенлени уа танкала тарта, болуша, джангы джолла сала барадыла.

Тохтаусуз себелеб тургъан тубанлы джангур, бир кесек заран болду эсе да, бизни танк бригадабыз, заманына кёре, барабарыб къалын, уллу бир чегетде тохтады.

Эки адамны кьулачын кьуршоуласанг, бир-бирлерине джетмезча, чырпа, мийик ул-

лу терекле. Алапы чапракъчыкъларындан акъгъан джангур суу, джыламукълача тѣнгерей, джылтырай, саркъа, бир-бири ызындан тюше, тереклени тѣгереклерин джибите эдиле. Тюблери къургъакъ, сейирлик ариу, бир таб джерле.

Бригадабыз, хар неси бла да келиб, бу хурметли джерге орналды. Кюннгеми, кечегеми? Огъесе сагъатха, минутхамы? Командачы болмаса, аны киши билмейди. Керек болса, заманында белгили болур! Бусагъатда уа солургъа, чабыуулгъа хазыр болургъа керекди.

Мен къуллукъ этген биринчи танк батальон чегет ичи, узун ингичке ёзен бла баргъан суучукъну бойнуна тюшдю. Бир кесек заманны ичине солурча, чабыуулгъа хазырланырча болду.

Мен да танко-десант ротамы, хар не кереклисине да акъыл бѣле, боллукъ чабыуулгъа кереклисича оноу этдим. Хар солдат, хар офицер кеслерини орунларын алдыла. Буйрукъ сакълагъандан сора джукъ къалмагъанды. Арадан юч кюн кетди. Барыбыз да иги солудукъ. Чабыуулгъа хазыр болдукъ...

Тѣртюнчю кюнюнде, биз да джукъ билмей тургъанлайыбызгъа, оналты сагъатха батальонну командири, капитан Калаушенко джолдаш бютеу батальонну взводларыны, роталарыны командирлерин кесине чакъырды. Барыбыз да бир уллу къарт терекни тюбюне джыйылдыкъ.

Орта бойлу, къатангы адам, хончалары агъара тебреген, акъыллы, тюз къарагъан

кёзлери, аз-буз джётел эте, батальонну командири аллыбызгъа чыгъа келиб, сумкасында къазауат картасын алыб, эмен терекни сыйдамыракъ, булчукълары болмагъан бир джерине такъды. Картагъа къарай келиб:

-- Багъалы къазауат тенгле!

Иги тынгылагъыз къазауат буйрукъгъа! Биз бюгюн 17 сагъатда чабыуулну башларыкъбыз. Хар батальон кесини борчун биледи.

Бизни батальонну чабыуулгъа чыгъар джери, бу биз тургъан суучукъну бойну къабхакъ башы, чегет ичи талады. Онг джаныбызда экинчи батальон боллукъду. Сол джаныбызда уа киши джокъду.

Бизни батальонну борчу ауурду, кыйынды. Аллыбызда бирталай ДОТ, ДЗОТ, экиюч къат тартылыб, чыгъанакъ темир чыбыкъла танкала бла джаяу аскерге джер тюбюнде джашырылгъан минала, чегет кыйыры, ачыкъ ариу керилген джер.

Бу чабыуулда ауурлукъ биринчи ротагъа тюшерге боллукъду. Алай болса да, барыбыз биргелей кюрешиб, джауну бетджанындан чыгъарыб, заманында Ржев шахарны джолуна чыгъаргъа керекди батальон.

Бизге болушлукъ берлик бригаданы артиллериясыды. Чабыуулну белгиси — юч къызыл ракета. Белги 17 сагъатда боллукъду. Джангы зат болса, билдирirme. Ангыламагъан затыгъыз бармыды? — деб сорду.

Командирле бирден:

— Ангыладыкъ! — деб джууаб этдиле.

— Сора, алай эсе, хазыр болугъуз, бёлю-

мюгюзде хар затны толу ангылатыгъыз! --
деб батальонну командири буйругъун бе-
риб бошады.

Бизни батальонубуз, бир талай минутну
да алгъаракъ келиб, чабыуул белгини сакъ-
лай эди.

Тюз 17 сагъатда юч къызыл ракета атыл-
ды. Ала, тогъай айланыб, бир-бири ызындан,
джанкъылыч киби, кёкню джырыб джыл-
тырата, джау таба юч къызыл сызны тарт-
дыла. Аланы ызларындан садакъны тартыб
ийгенча, тобла, окъла джююлдедиле. Тан-
кала да, джаяу аскерле да къазауат джо-
ругъунда аллына уруб тебретиле. Тоб, окъ,
матор тауушла чегет ичин зынгырдатдыла.
Кёк да, джер да тебренигенча кёрюндюле.

Ол кёзюуде, мен да кесими ротам бла
«Алгъа» — деб бара эдим. Меннге берилген
танкала аллымда, мен да солдатларым бла
аланы ызларындан, таланы оза, чегет къы-
йырына джете тебрегенлейибизге, бютеу ба-
тальон тохтады, танкала алгъа, артха ур-
гъанча, тохтагъан джерлеринде бир талай
кере тегерек айландыла. Джаяу аскерле
танкланы ышыкъларында бетджанлададыла.
Арадан 15—20 минут кетди. Батальон не
есе да аллына тебретиле...

Немецле да, бу болумну эслегенлеринде,
андан-мындан шкок, автомат тауушла чы-
гъара башладыла. Хар атылгъан окъ джер-
ге тюшмегенча, солдатланы джыгъа тебрети.
Танкаланы ышыкълары да улуу болушлукъ
эталмадыла. Дагъыда бир талай минутну
сабыр болдукъ. Буйрукъ а болмады.

Джюрегим асыры бек джарылгъандан, бу болумгъа мен мындан кёб тёзалмадым.

Болгъан къырылыб къалады деген къоркъууда, сюркеле, чаба барыб, башчылыкъ этген танканы джанына къысылдым. Окъла къулакъ джаным бла сызгъырыб-сызгъырыб ётедиле. Шинелими этеклери элек болгъандыла.

Автоматым бла узалыб, танкны башын къакъдым. Люкну азчыкъ ачыб, командир бери мени таба къарады. Ачыууракъ да бола:

— Нек тохтагъанса, не болгъанды? Барыбыз да сеннге къараб тургъаныбыздан хапарынг бармыды? — деб къычырдым.

— Алгъа барыргъа амал табмай тохтагъанма. Бу биз баргъан таланы аллы чегетге кирген джер минала бла тёшелибди. Аланы аллары бла да эки-юч кере къатланган, чыгъанакъ темир чыбыкъла тартылыбдыла. Чыбыкъланы ичи бла да ток барады. Бу болумда алгъа барсакъ, джаяу аскерни, танкаланы да кёбюсю чотдан чыгъаргъа боллукъду.

Эслеялгъан эсегиз да, чегетни ичи «кукушкаладан» толуду. Иги сакъ болмасагъыз, аладан ротагъыз инджилирге боллукъду.

Байлам юзюлгенди. Радиогъа батальонну командири джууаб этмейди. Сени меннге тубегенинг иги болду. Энди къалай этейик? Айт, сен айтханча болсун!

— Алай эсе, энди меннге иги тынгыла: мен бусагъатдан батальонну командири бла джалгъашайым, буйрукъ алайым! Сени алынг бла саперланы ийиб, алагъа джол ач-

дырайым. Танкала сени ызынг бла эркин барырча этейим. Мычымай болумну сеннге билдирирме. Болсунму?

— Болсун, айтханынг тюздү. Буйрукъ сакълайма! — деб, танканы командири башын джабды.

Олсагъатдан огъунакъ ротама къайтдым. Башчы танканы командирине берген сёзюмю толтурургъа кюрешдим.

Бир-бири ызындан юч солдатны команда пунктха джибердим. Аладан бири да сау къайытмады. Болмагъанында, кесим атландым. Чабыуулну аллы бла, ол бизге буйрукъ берген къарт эмен терекни къатына дери бардым. Къарт эмен терек, пара-чара болуб, тамырлары ёрге айланыб тура эди. Тюшдеча болдум, бир кесек абызырагъан да этдим. Командирим кёзюме кёрюндю. «Арабий, не болгъан болур?» — деб уллу сагъышха кирдим. Джюрегим бек уллу къыйналды.

Бир кесекден, джукъ да сезалмай, ызыма айландым. Чаба, джыгъыла, джата, саусаламат, башчы танкагъа келиб, быягъындай танканы башын къакъдым.

Люк ачылды. Башчы танканы командири «не болдунг?» деб сорду. «Буйрукъ» алгъа барыргъады. Чыртда къоркъма! Саперла да джолну ариуларгъа кюрешгендиле. Виз къауумубуз да сени ызынгдан барлыкъбыз. Тебреринги аллы бла танкалагъа рация бла быллай буйрукъ бер: чегетни пулеметла бла бир-эки минутну чакъдырсынла. Ол заманда «кукушкаладан» хата джетмез. Алгъа! — деб, танканы ызындан турдум.

Башчы танк гюрюлдеб тебреди. Къалгъан

танкала да аны ызындан болдула. Биз да аланы ызларындан алгъа юрюлдюк.

Танкала пулеметланы, тобланы чегет таба бурдула. Тереклени чапракълары устукку-устукку болуб, джерге бурулуб-бурулуб тюше эдиле. «Кукушкала» да «джырлары» тыя башладыла. Бир кесекден а тауушлары толусу бла тохтадыла.

Танкаланы алгъа ургъанларына ротам да уллу кёллю болуб, ёхтем чабханына бек уллу къууандым. Алай болса да командирибизни аты бла, толу хапарым болмагъанлай, буйрукъ бергеним, башчы танканы командирине тюз айтмагъаным манга уллу армаулукъ этдирди. Тюз, терс болдум эсе да, джауну хорларыбызгъа ажымым чыртда болмады. Кёл — уллу, джюрек — батыр! Алгъа! Алгъа! — деб барабыз.

Аллыбыз чегет къыйырында, мени ротам барлыкъ джерде бир ДОТа бла бир ДЗОТа кёрюндюле. Аланы бизге айланган тешиклеринден атылгъан пулемет окъла, кёкден джангур джаугъанча, джаудула бизни юсюбюзге. Къач айда, джел урса, къалай тюше эселе, алай тюше эдиле терекледен чапракъла.

Джаула не бек кюрешдиле эселе да, мени ротамы аллын тыялмадыла. Аланы бетджанларына джууукълашхан бизни танкала, аузлары от джана тургъан ДОТаны, ДЗОТаны къыска халда, отха суу къуйгъанча джукълата, тегереклерине бир талай кере айландыла. Кийимге итиу ургъанча, арыбери бурула, джер бла тенг этдиле.

Бу чабыуулда ротам бла немецлени кючлю бетджанланган джерин алдым.

Немецле бизни кёргенлеринде, къалабалыкъгъа тюшдюле. Сауутларын, сабаларын да къюб, джаралыларын да атыб къачхан эдиле.

«Алгъа!» — деген толусу бла толду. «Ура-ура-ура!» — деген тауушла талай заманны тохтамай бардыла.

Немецлени бетджанларын къараб-къарагъынчыннга дери къоруулануу чекге бурдукъ. Солдатланы, командирлени къазауат ётгюрлюклери кёлтюрюлюб эди. Буйрукъ сакълайдыла! Андан сора джукъ къалмагъанды. Джюрек къууана: «Алгъа!» — деб турадыла.

Рота иги орнуна джарашыб бошагъандан сора, дагъыда, взводланы, бёлеклени, танкаланы командирлерин кесиме чакъырыб, мындан ары не этеригибизни айтыб барын орунларына ашырдым. Бары разы болдула, орунларына джарашдыла.

Аладан сора, къазауатда кеслерин кёргюзген, бир талай джигитлик этген солдатладан Сергеевни, Элкъан улуну, Петровну бригаданы штабына болумубузну билдирирге джибердим.

Бир кесек заманны ичине штаб бла джалгъашдыкъ. Батальонну командири контузия болуб, бригаданы санпостунда аязыгъанын билдик. «Энди хар зат орнундады, джокъду хата», — деб кеси-кесиме ичимден кёл этдим. Кёб турмай буйрукъ да алдыкъ: Къоруулауну кючлю тутугъуз! Болушлукъ боллукъду! Энтда буйрукъ сакъ-

лагыз!» — деген буйрукъну бригададан байламчы бла белгили этдиле.

Арадан эки-юч сагъат кетген болур эди. Джауну артиллериясы бизни бетджаныбызны уруб башлады. Тоб таууш тохтаусуз джарым сагъат чакълы барды. Иги кесек заран тюшсе да, хазырлыгъыбыз бузулмады. Немецле джангыдан чабыуул башладыла. Ала чабар джер — тюз ариу талады. Биз чегет кыйыры джашырылгъан джерибизде аланы бек ариу кёребиз, ала уа бизни кёрмейдиле. Алай болса да биз тургъан джерни бек ариу биледиле, алайын бир талай айны къоруб тургъандыла. Ала алайда къаллай бирни турсала да, джер бизникиди, ала аны бизден иги билирге амаллары джокъду. Келсинле, кёрюшюрбюз! Джерни иеси ким болгъаны белгили болур деб, джюрегими къайнагъаны, таууш этдириб, кеси кесим бла сёлешдирди.

Бир кесекден немецле дагъыда чабыуулну башладыла. Солдатланы араларында офицерле кёлек дженглери чыналарына дери ёрге къайырыб, автоматларын алларына тутуб, бир къаууму аллындан, бир къаууму артындан, къалабалыкъ халда, зор бла солдатланы, алларына сюрюб келгенча кёрюне эдиле. Дауур-суююр эте, тохтамайын, ёрелей, чаба-джорта, абына-джыгъыла келе эдиле.

— Менден эркинликсиз шкок таууш чыгъармагъыз! Элли-алтмыш метр чакълы бизге джууукълашмагъа къоюгъуз! Андан сора от джангур джаудурусуз аланы юслерине», — деб буйрукъ бердим.

Бир кесекден, пулеметладан, автоматладан барыбыз биргелей от чакъдырдыкъ. Кёбелеккеле кече чыракъгъа джабышханча, бир-бирлерине тагъылыб келе тургъан немцледен хазнасы сау къалмады. Бары да бир рота чакълы болур эдиле. Аладан джаралылары да, саулары да 30 адам чакълы бири пленнге тюшдюле, ичлеринде юч офицер да болду.

Пленнге тюшгенлени бир-экисин сорууладыкъ.

— Сиз ёрге туруб нек келе эдигиз? Ёлебиз деб къоркъмаймы эдигиз?

Эсиргени алкъын кетмей тургъан солдатланы бири былай джууаб этди:

— Биз чабыуулгъа тебресек, бизни командованиебиз бизни эсиртиб иеди. Чабыуулгъа эсириб барсакъ да, ёлюм не болгъанын бек ариу билебиз. Алгъа бармасакъ, офицерлерибиз ёлтюретдиле, автомат бла уруб къоядыла, алгъа барсакъ а — сиз... — деб, къарыусуз ышарыгъа кюрешди.

Бирталай сагъатдан сора, хар нени да джарашдырыб, батальонну командирине барыгъа тебреб тургъанлайыма, ол бригаданы бир-эки адамы бла юсюбюзге келиб къалды. Асыры къууаннгандаи къучакълады, ыйнакълады, уллу бюсюреу берди.

— Сау бол, мен болмасам да, сен мени орнуму тутдунг, деу кирик кюрешдинг, берилген буйрукъну толусу бла толтурдунг. Бригаданы командири сени джигитлигинги бек ариу биледи. Белгили орден бла саугъаланныкъса», — деб мени да, къазауат джёнгер-

лерими да кѣуандырды. Разылыгъын билдирди.

Кѣб да турмай, бу чабыуул ючюн мени Къзыл Байракъ атлы орден бла саугъаладыла. Къзауат тенглерими бирталайы да орденлеге, медаллагъа тыйыншлы болдула.

ТЮБЕШИУ

Госпиталь. Беш этажлы уллу юй. Тѣртюнчю этаж, джетинчи палата — юч терезеси, ичи ариу, кирсиз, хар зат орнунда. Тѣрт орундукъ...

Кимледиле джатханла? Фронтдан джаралы болуб келген солдатла! Ала госпиталда тургъанлы тѣрт-беш ай болуб келеди. Ючюсюню саулукълары иги болгъанды, ала кѣб турмай бѣлеклерине къайтырыкъдыла.

Тѣртюнчю уа кимди? Аны саулугъу да къалайды? Ма бу джашды хапарны джаздыргъан.

Къзауат башланганлай, Андрей кѣб турмай фронтда танка бѣлекге тюшдю.

Ол тенглеринден айырылыб танкагъа чемер болгъанын танытды. Тирилигин, джигитлигин кѣргюзе башлады. Артыкъ да бек атын айтдыргъан бир чабыуул болду.

Танг аласы бла танк батальон, чабар джерине келиб, хазырланды. Танкаланы командирлери бериллик белгиге акъыл бѣлюб тохтадыла.

Он минутдан белги берилди. Танкала ба-

ры бирден буйрукъ бла белгиленнген джолгъа чыкъдыла. Маторла, кёбден бери къар басыб тургъан бузлауукъ джерни къалтырата, ёхтем гюрюлдейдиле.

2-чи взводдан чабыуулну онг джанында— биринчи танканы командири Андрей, сол джанында — аны тенглери, къалгъанла да алагъа кёре, джорукъ бла алгъа силкиндиле. Иги кесек джолну къоратдыла. Аланы ызларындан да, узакъ къалмай, джаяу аскер кесини борчун толтура тебреди.

Бир кесекден картада белгиленнген дуппурну тюбюне джетдиле. Дуппурну эки джанын къуршоулай, танкала, сафны хазна бузмагъанлай, дуппурну джау джанына чыгъыб тебредиле. Олсагъатдан огъуна къар тюбюнде бугъунуб тургъан тобла бурунлары тышына чыгъардыла, бары бирден экинчи взводха от джаудурдула. Танкала да, тобла таба бурулуб, аталгъанларын атыдыла. Джаяу аскер да окъну, тобну джаудурду. Танкалагъа уллу болушлукъ берди.

Бир талай танка минала бла атылгъан джау окъланы отундан «джаралы» болсала да, орунларында тегерек айлана, джанакюе тургъанлай, джау таба атханларын тыймай, кюрешедиле.

Бир кесек замандан бурунлары къая тюбюнден чыкъгъан джау тобла танклагъа бурулдула. Орунларында тохтаялмай, тышларына джорукъсуз халда чыгъа, ызларына къача тебредиле.

Бир талайы къачды эсе да, къалгъан къаууму, къазылгъан уруладан чыгъалмай,

къалыб кетди. Юч немец танка адамлары бла пленнге тюшдюле.

2-чи взводну танкалары, къачхан немец танкаланы сюре барыб, чегет къыйырына кирдиле.

Бу чабыуулда Андрейни танкасы экипажы бла бирге чотдан чыкъды. Андрей, джана тургъан танкадан кючден-бутдан чыгъыб, мангылайындан агъа тургъан терин дженги бла сюрте, тегерегине къарады:

— Эй, Ахмат, къатыма бир кел! — деб къычыргъанында, Ахмат къатына келиб сюелди.

— Ахмат, иги тынгыла, мындан ары мен механик-водитель, сен биягъынлай наводчик. Тенглерибиз, танкабыз да чотдан чыкъсала да, биз экибиз чотдан чыкъмагъанбыз! Мен айтханны эт, ызымдан тебре!

Къараб-къарагъынчы ала, хар заты джарашыб тургъан немец танканы ичине кириб, таркъ деб люкну этдиле.

Андрей эки-юч минутну танка бла шагърей болду, сагъатына къарады. Къар джауса да, боран кючлю урса да, джер ариу кёрюмесе да, «Алгъа!» деб къычырыб буйрукъ берди ол.

Олсагъатдан танканы мотору таууш этди, немца танкаланы ызындан джол салды.

— Ахмат, танканы тобу бла, пулеметлары бла шагърей болдунгму? Къайда, тобну бурчу! — Иги, болду! Энди аллынга къараб, мен айтханны этиб бар!

— Джолдаш командир, ангыладым, сен айтханча этиб барырма!

Танка асыры къызыу баргъандан, боран-

нга танкадан чачылган кяр кюшулуб, танканы адам кермезча болду.

Чегет ичинде бугунуб, чабыуулга хазыр болуб турган бизни танкаланы бир-экиси окъ-тоб таууш этдирдиле.

Андрей бир талай замандан немец танкалагга джуууклашды, ызларындан барыб турурча болду.

— Ахмат, иги тынгыла! Аллыбызда бензин кюяргга тизилиб турган машиналаны, танкаланы керемисе?

— Кереме!

— Ма ол джоппуракъ джыйылыб турган техникагга джетгенлей, тобну, пулеметну да джандырыучу окъла бла басалганынгы бас! Ангыладынгмы?

— Хазырма!

Андрей айтханча болду, кысха джуууклашдыла.

Олсагатдан от джанды. Чачылган, кюйген тауушдан толду тегерек.

Бензин колонка, машинала, танкала уллу шынкъартха ушадыла.

Сау квалганла квачдыла, чачылдыла.

Андрей бла Ахмат от джандыргган сагатда, талай совет самолет келе-келиб, немецлени башларындан бомбаланы атыб, бир-эки джерге от салдыла. Бу болум Андрей бла Ахматха болушду. Андрей танкасын турган джеринде бир-эки тегерек бурду, джана турган бензин колонканы онг джаны бла буруб, джер юйню ышыгына турду.

Джер юйден бир талай немец офицер чыкды. Ала квачар халда таууш этдиле. Бири, Андрейни танкасыны аллына чыгыб,

кьолун ёрге кёлтюрдю. Андрей, аны танка-
гъа минерин билиб, люкнун ёрге кёлтюрдю.
Къараб-къарагъынчы, ол офицер сыбдыры-
лыб, танканы ичине кирди. Андрей люкнун
джабды, кьулакъ джанына джетдирди да,
офицерни ойсуратды.

Андрей, Ахмат да сагъышха кирдиле,
ызларына къайтыргъа оноу этдиле.

Андрей маторгъа от алдырды. Ары-бери
айланган кирик этиб, джолун тюз ызына
салды. Аланы эслеб, къайгъылы, ишекли
болгъан киши кёрюнмеди.

Иги кесек джол кьоратдыла. Къайгъысыз
болгъандан сора, Андрей танканы тох-
татды.

— Ахмат, ич кёлегинги теш да, байракъ
маталлы бир зат эт, люкнун башына иги бе-
гит!..

Танка тохтаусуз бизникиле тохтагъан че-
гетге кирди. Бир джан да кёрюнмеди. «То-
баста, бизни танкала къайры кетдиле?»

— Ахмат, люкнун ачылыб турма кьой,
аллынга къарагъанлай бар.

Алай эте барыб, ала хоншу бёлекге джуу-
укълашдыла.

Танканы башында акъ байракъны кёр-
генлеринде, бизникиле, сейирсиниб, не ай-
тыргъа да билмей, къараб тохтадыла.

Андрей люкнун ачды, кеси чыкъды. Аны
ызындан, ойсураб, эс джыя келген немец
офицерни тюртюб танкадан тышына ата,
Ахмат чыкъды.

Солдатла тюшдеча болдула. Андрей не
кюрешди эсе да, этген ишине солдатланы
ийнандыралмады.

«Кёремисе быланы хапар айтыргъа кю-
решгенлерин, бизни булджута турадыла.
Орус тилни билген немецледиле, офицер-
ле!» — деб темирчиледиле. Бир кесекден
солдатланы бири батальонну командирина
билдирди. Ол да бек сейирсинди.

Бригаданы штабында хар зат белгили бол-
ду. Андрей бла Ахматны джигитликлери
бютеу бригадагъа айтылды. Экиси да сау-
гъаландыла.

Пленнге тюшген немец да магъаналы тах-
са берди. Кеси да танк батальонну коман-
дири болуб чыкъды. Аны кючю бла бизни-
киле немецлени джашыртын салгъан план-
ларын билдиле. Экинчи чабыуулда бизни
бригадабыз берилген буйрукъну толусу бла
толтурду.

Андреини мындан сора да кёб кере джи-
гитлик этгени белгили болду.

Андрей юч кере да, башха бёлекге тюшмей,
госпиталдан кесини бёлегине келди. Ол уруш-
лада айланганлы юч джыл толду. Ой бий-
чеси Соня бла тохтаусуз письмо джюрют-
генлей турду. Сабийчиклери да джетиб,
атаны-ананы ангыларлай болдула. Миша
биринчи классха джюрюй башлады. Атасы-
на письмочукъла джазаргъа кюреше баш-
лады.

Андрей арт кёзюуледе уллу чабыуулда,
юч-тёрт кере ауур джаралы болуб, госпитал-
гъа тюшдю. Ол аязыгъынчы, врачланы
консилиуму джыйылыб, эки аягъы бла онг
къолун кесиб алдыла. Алай этмеселе, Анд-
рей, врачланы айтханларына кёре, джара-
ларын кёлтюраллыкъ тюл эди.

Экинчи айына Андрей бираз маджал болду.

Джетинчи айы толду. Андрей коляска бла айланыргъа кюреше тебреди. Кёлю, бети да иги, джаралары да сау болдула.

Андрей джарыса да, юйдегиси эсинден бир да кетмейди. Госпиталь джашаудан эрикди. Кёб тюрлю китабла окъуду. Бир талай тетрадны да хапарла джазыб толтурду. Ол да кёлюн къандырмады. Сагъышлары кёб болдула. Кёб тюрлю оноула этерге кюрешди, алая аланы юсюнден кишиге билдирмедди.

Андрей, кюнорталыкъ ашын ашаб, орундугъуна джатды. Аякълары кичигенча этиб, бир-эки къымылдаргъа да кюрешди. Бир кесекден кючлю къалкъыды.

Бир кюн Соня госпиталгъа келиб, Андрей джатхан палатагъа мыллык атды. Сестра аллына чыгъыб: «Кёрмеймисе барыны да джатыб, джукълаб тургъанларын, Петрова эркинлик берсе, кирirse», — деди.

— Ким дедигиз?

— Анна Петровна!

— Мен Анна Петровнаны письмосу бла келгенме. Эркинлик бергенди.

— Сен Андрейни къатыны болурса?

— Хо. Къайдан билесе?

— Да мында — госпиталда — сестрала бары да палаталарында джатханланы барыны да юй джашаулары бла шагърейдиле. Ол себебден ишекли болуб сорама сеннге. Къоркъмагъыз, Андрейни хатасы джокъду. Онбеш минутдан къобарыкъды. Экибиз да бирден кирибиз.

— Сау бол, сестричка!

Джыйырма минут чакълы бирни Соня коридорла олтуруб турду. Хар минут бирер кюн чакълы кёрюндю. Къычырыкъдан алыб джыларча болду. Аны насыбына, медсестра келди. «Кел, энди Андрейге барайыкъ».

Секириб ёрге къобду. Экиси да палатагъа кирдиле.

Соня Андрейни орундукъда таяныб тургъанын кёрдю. «Андрюша!» — деб къычырды, мыллыгын атды, бойнундан къучакълады, джылады. Тёрт-беш минутну экиси да бир-бирлеринден айырылалмай турдула, Андрей, Сонягъа ариу айтыб, джылагъанын тыяргъа кюрешсе да, кесини джыламукълары джаякъларын джуууб тёнгерей эдиле.

Экинчи кюн сагъат тогъузда госпиталны къуллукъчулары, палатада джатханла да Андрей бла Соняны юйлерине ашырыргъа чыкъдыла.

ТЕНГ УНУТУЛМАЙДЫ

«Бек уллу къууандым, бек сау бол! Биринчи сен табдынг мени. Къалай сейир, къалай алапат болду! Биз бир-бири-бизден айырылгъанлы отуз джылдан артыкъ болуб келеди. Къаллай бир заман озду!

Мухтар, сен мени излеб алгъа табханынг себебли, алгъа сен келиринги излейме манга.

Юйдегим да, мен да сакълаб турлукъбуз. Джашагъаным, ишлегеним да Орджоникидзе шахардады. Бусагъатда республикада прокурорну тамада болушчусу болуб ишлейме. Джашауум игиди... Сакълаб турлукъбуз! Сени тенгинг Тегкаев Харитон».

Харитон бла мен, бир-бирибизни табханлы, письмо джазгъанлай, телефон бла сёлешгенлей турабыз.

1940 джыл Харитон да, бизнича, курсант болса да, билими уллу болгъаны себебли, бизни бёлекге командир болду. Чырайлы, къара шинли, орта бойлу, къатангы, сёзюбашы келишген джаш эди ол. Аскерчилик джаны бла, курсантладан уставда джазылгъан джорукъну излей, бёлекни биринчи орунда тута эди.

Харитонну белегинде менден сора да Коста Хетагурово элден Баскаев Василий бар эди. Харитон, Василий, мен туугъан къарнашлача джашай эдик, бир-бирибизни ариу, алаамат кёре эдик.

Арт джылыбызда училище, керти къазауатда болгъанча, бек кёб тюрлю юрениу бардырды.

1941-чи джыл апрелде аскер лагерге кетди. Лагер чегети, сууу, хауасы да келишген бек алаамат джерде орналыб эди.

Бир ай чакълыдан, шабат кюн, 14 сагъатда, училищени тамадасыны буйругъу бла саф болдукъ. Лейтенант Сысоев лагерны дежурнасы болгъаны себебли, сафны аллына чыгъыб, лагерни тамадасына доклад этди. Андан сора лагерни тамадасы къысха сёз айтды:

«Багъалы курсантла, устазла, командирле! Бу ыйыкъны ичинде Прибалтика аскер округ, бизни училище да ичинде болуб, тактика оюнла бардырлыкъды. Окъуу, юрениу ишле керти къазауатдача боллукъду. Кесин джюрюте билмеген инджилирге болур, алайын эслегиз!

Мен акъыл этгеннге кёре, бизни училище бу боллукъ тактика оюнлада айырылыб белгили болургъа керекди. Окъууну, билимни керти ишде кёргюзюрге керекбиз! Сизни кючюгюзге толу ышанама! Хар не кереклигизни командирле сизге толусу бла айтырыкъдыла. Хазырлыкъда туругъуз, заманында буйрукъ боллукъду. Энди чачылыгъыз, ишигизни этигиз».

Харитон, белегин тегерегине джыйыб, болумну ангылатды.

— Курсантла, ма ары къарагъыз! Ол бутакълары кенг джайылгъан эмен терекни кёремисиз?

— Кёребиз!

— Ма аны тюрюнде бизге айланыб тургъан къол пулемет барды. Бизни борчубуз— аны неси бла да чотдан чыгъарыб, терекни онг джанында къоруулау бетджан салыргъады. Ангыладыгъызмы?

— Ангыладыкъ.

— Аллыгъызгъа къараб, хазыр болуб туругъуз! Ма бусагъатдан...

Бир кесекден джар таба юч къызыл ракета атылды. Ракеталаны сызлары кёкге мийик чыгъыб, тогъай айланыб, бир-бири ызындан «джау» таба тюрюле.

Олсагъатдан огъуна артподготовка баш-

ланды, аны ызындан танкала гюрюлдеб, джау таба ашыкъдыла. Алагъа кёре, къалгъан аскер кюч мыллыгын алгъа атды. Кёк, джер тебренди, къатышды... Хар зат керти къазауатдача болду.

Ол джол бютеу округну аскерлерини арасында бизни училище биринчи орунну алгъан эди. Командование уллу бюсюреу этген эди бизге. Биринчи взводну биринчи бёлегини командири Тегкаев Харитонну тактика оюнлада джигитлик кёргюзгени айтыла эди буйрукъда.

1941-чи джыл, 22-чи июнда, Москвадан радио бла бериуге бютеу училищени курсантлары сафха тизилиб тынгыладыла. Германия, джукъ билдирмегенлей, СССР-ге чабханы белгили болду. Олсагъатдан огъуна джюрегибиз кючлю къатды, джаугъа къаршычы кюрешиб, джерни юсюнден къысха заманны ичинде тас этер къаннга кирдик.

— «Заманны бош иймейик. Джаугъа!..» — деб къычыргъанла да болдула ичибизде.

Бир-эки кюнден Риганы талай джерине немец десантла тюшюб тебретиле. Бизни училище, Прибалтика аскер округну буйругъу бла, ай чакълы бирни десантла бла кюрешиб турду. Бир-эки джерде десантланы курсантла джокъ этген эдиле. Командование училищени джигитлигине уллу акъыл бёлдю, махтагъан да этди. Десантла бла кюрешиуде Харитон бёлеги бла бирге биягъынлай атын кёб кере айтдырды.

Бютеу училищени курсантларын, окъууларына, болумларына кёре офицер атла бериб, къазауатда уруш эте тургъан аскер

бёлеклеге чачыб джибердиле. Харитон бла мен, лейтенантла болуб, Ленинград фронта, бир бёлекге тюшдюк. Бирге болгъаны-бызгъа кьууэндикъ, анабыздан джангы туугъанча болдукъ.

— Мухтар, биз бюгюннге дери курсантла болуб, училищеде окьуб турдукъ. Мындан ары уа офицерле — командирле болуб, къанлы джауубуз бла кюреширикбиз. Окьууну, билимни, кюнню, керек болса, джаныбызны да Ата джурт ючюн берирбиз, — дей эди Харитон.

Экибиз да мотомараучу полкну экинчи батальонуна тюшдюк. Харитонну биринчи ротагъа, мени да экинчи ротагъа командир этдиле.

Полк, хазыр болур ючюн, уллу чегетге кирди. Чегет асыры къалындан, кёк кёрюнмей эди. Джау джууукъда болса да, чегетни ичи шош эди.

Джаугъа чабыуул этерибизни аллы бла Харитон манга былай айтды:

— Джауну бетджанында бугьунуб тургъан талай танкасы барды. Мен аланы чотдан чыгъарыб, 500—600 метр чакълыны алгъа барыб, дагъыда чабарча, алгъа барырча хазырланыргъа керекме. Мен бу ишни толтурлукъма, алай а къыйналгъаным — джауну къаллай бир танкасы болгъанын толусу бла билмегеним ючюндю.

— Чыртда кьоркъма, сени сол джанынгда мени ротам боллукъду. Керек болса, мен да болушурукъма.

Бир-бирибизге кёл бере, дагъыда бир ке-

секчик селешдик. Андан ары селеширге заманыбыз болмай, белекге кетдик.

Сагъат джетиде, чабыуулну билдире, бир-бири ызындан юч кызыл ракета атылды. Джер тебренди. Къулакъла зынгырдадыла. Кёк да, джер да атылыугъа бурулдула. Джерден кёкге чачылгъан топракъ солдатланы юслерине къарча джауду, кёзлерин тютюн басды.

Ма бу тукъум болумда Харитон алгъа таукел чабды. Эки джау танканы чотдан чыгъарды. Ол, хорламлы бола, джауну бетджанына кире тебреди, взводланы командирлерине былай билдирди: «Тёртюнчю взвод онг джаны бла джауну бетджанына кирсин! Мен биринчи взвод бла джауну бетджаныны сол джанын аллыкъма». Бу буйрукъну солдатла биринден бирине бердиле. «Тохтамагъыз, алгъа!» — деб Харитон, бир кесекден ёрге туруб, аллына мыллыгын атды.

Ол кёзюучюкде джау бетджанындан бир танк чыкъды. Аны джолун кысыха тыйдыла. Харитон дагъыда: «Алгъа, джигитле!» — деб кычырды.

Тюз аллына экинчи танк чыкъды. Харитон, уллу да джунчумагъанлай, джоппу кысыылгъан бир талай гранатны танканы тюбю таба быргъады. Танк бурулду, гюрюлдеди. Алай болса да, тохтамай, Харитонну окопасыны юсюнде талай кере тегерек бурулду. Солдатла танканы кюйдюрдюле. Харитонну ротасы борчун толусу бла толтурду. Окопала къазыб, джаугъа чабаргъа хазыр болуб тохтады.

Мен санбатда джарамы байлатыб чыгыб, аджашаракъ болуб, операция этилиучю юйге кириб кетдим. Юйню тюз ортасында бир уллу столда, ёлюк джабылгъанча, юсю бир уллу акъ джабыу бла джабылыб, эки чуругъу джабыуну тубюнден къараб тургъан адамны кёрдюм. Иги къараб, ол эки чурукъну Харитоннукъулагъа ушатдым. Ол сагъатдан джабыуну ачыб къарадым. Къарасам — Харитон! Бети чыммакъ, кёзлери сюзюлюб, джашаудан умут юзгенча, кёзюме дыгалас къарады. Юсюне ёре туруб, болушур умут этиб, мен да аны кёзюне джити къарадым. Бир-эки соруу соргъан эдим да, джууаб эталмады. Джууаб орнуна, Харитонну акъ бетин джууа, джыламукълары тёнгереди. Мен да тёзалмай, кёзлерим джыламукъдан толду. «Харитон, къоркъма, джукъ да боллукъ тюлдю...» — деб, къуачакъладым.

Биз да алай эте тургъанлай, биреу, артымдан кесине хыны тартыб:

— Сен былайда не этесе, бу юйге нек киргенсе? Бусагъатдан юйню бош эт!» — деб хыны къычырды.

— Сен кимсе меннге алай хыны сёлеширге? — деб къычырдым мен да.

— Мен хирургма, санбатда ишлейме, — деди ол, бираз джумушаб.

— Ангыладым, кечигиз. Ма бу ауур джаралы мени тенгимди. Ызазауатда бек уллу джигитликге этгенди, аслан кибиб бир адамды. Сау этерге кюрешигиз, тилейме!

— Бар, къайгъы этме, сен да ауур джаралыса, бусагъатдан джаралыланы госпи-

таллагъа ашырлыкъдыла. Арбазда олтуруб, сакъла! — деб, имбашымдан къагъа, дженгил огъуна ызына, Харитон болгъан юйге, кириб кетди.

НИНАНЫ ХАПАРЫ

Бир минг тогъуз джюз къыркъ экинчи джыл октябрда Иссисуу шахарда «урунууну биржасыны» тамадасы Ланкени буйругъу бла Германиягъа зор бла, сауут кюч бла каторгалыкъ ишлеге 800 совет адам сюрюлгенди. Адам кѣлтюралмазча, уллу къыйынлыкъла чекгендиле ала...

Къачан эсе да мал орун болгъан, тѣге-реги эски багушдан толгъан, къаура къуршалаб, кѣбден бери не адам, не джан къа-тына бармай тургъан мекамгъа бушуулу къайгъы кирди.

Тот безгилери бир-бирине ышыла, сызгъы-ра, таууш эте, эски бауну уллу эшиклери эки джанына кенг ачылды.

Олсагъатдан огъуна джюз чакълы тиши-рыуну итле бла сюрдюрюб, автоматланы юс-лерине буруб, эски бауну ичине урдула. Таркъ-туркъ этиб, эшиклерин джабдыла, тышындан къадаула бла кючлю бегитдиле. Эшик юсюнде къарауулгъа полицайны къой-дула.

Адамла, кими таяныб, кими олтуруб, джукъусуз болуб, сагъыш бла тангнга чыкъдыла.

Экинчи кюн, эртден сагъат алтыда бауну эшиклери ачылдыла. Джакъсыз тиширыу-ланы солдатла, автоматла бла тюрте, итле-ни юсдюре, сюрюб кетдиле...

Узакъ джолоучулукъ бла ачдан онгсуз болуб, тиширыула, баралмай, джыгъыла, къоба тебретиле. Къобалмагъаннга кечим салмай эдиле, уруб, ёлтюрюб къоя эдиле.

Джюз адамдан аякъ юсюнде къуру алтмыш-джетмиш адам къалгъанды. Аланы ичинде бир къара шинли, ариу, суююмлю тиширыу юч джыл болгъан джашчыгъын элталмай, къатышхан тизгинни ичинде ары-бери тентирей келиб, аякъ юсюнде туралмай, джыгъылыргъа тебрегенинде... «Миханы ... ал!» — деб къатында кючден бара тургъан Нинагъа узатды. Ол, кеси къайгъылы болса да, Миханы алыб, кёкюрегине, кесини баласын къысханча, кючлю къысды.

Джангыдан кюч къошулгъанча, аллына тири-тири атлаб тебрети. Тизгинни ичинде, кишиге кёргюзмегенлей, тиширыула бир-бири къолундан кёзюу ала барадыла джашчыкъны.

Миханы анасы артха къала башлады. Кёлюн, акъылын да джашчыкъны ызындан иеди. Асыры къарыусуз болгъандан тизгинден бир джанына чыгъады.

— Ой, багъалы эгечлерим!.. унутмагъыз!.. — деб къолларын аллына узата, тентирей келиб, джол джанына джыгъылады. Олсагъатдан автомат таууш эшитиледи...

Тиширыула, бу зорлукъну кёлтюралмай, къолларын кючлю къысадыла. Бир-бирине къараб ант этедиле:

— Миханы, джаныбыз сау болуб, кьан ичген немча итлени кьолларына тюшюр-мезбиз! Анасыны тилегин толтурурбуз! — деб, тизгинни да бузмагъанлай, алларына атлаб барадыла...

Бир талай суткадан Австрияны Зальцбург шахарына джетедиле. Бир кесекден акъ халатлары бла беш адам келди алларына. Аланы биринден кьалгъанла — тиширыула.

Солдат, аланы кьргенлей, тиширыулагъа кьараб: «Ёрге туругъуз!» — деб кьычырды.

— Джюйюсхан тамада! Ма бу орус тиширыула кеслерини разылыкълары бла уллу Германиягъа ишлерге, джашаргъа келгендиле. Бары да 40 адам боладыла, — деди солдат.

— Сиз Германиягъа келгенигизни иги этгенсиз. Сиз мында суйгенигизча джашарыкъсыз. Кёб турмай кьазауат бошаллыкъды. Бютеу дуниягъа оноу этерик уллу Германияды, алайын толу ангылагъыз! — деди госпиталны тамадасы.

— Комендант! Элт, быланы орунларына джарашдыр!

Олсагъатдан огъуна гюрбе маталлы бир тиширыу, келигиз мени ызымдан деб, бир юй таба айланды.

Талай заман озду. Тиширыулачы баракда бёлмеге джарашдырдыла. Алагъа тамада Нинаны этдиле.

Джаралылары машиналадан тюшюрген, аланы джууундургъан, ирин джугъу кийимлерин ауушдургъан, джуугъан, итиу ургъан, госпиталда хар кир ишни баджаргъан, ар-

базны ариулагъан дагъыда аны кибик кѣб ишни этиб тургъан ала эдиле.

Госпиталгъа джаралы солдатла, офицерле асыры кѣб тюшгенден, ары сыйынмай, коридорлада да джата эдиле. Иш асыры кѣбден, совет тиширыула, аякъ юслеринде кючден тура, кыйынлыкъда, зорлукъда ишлей эдиле.

Бир кюн Нина скойген тенгине:

— Валя, госпиталда хар зат тюрлене айланнганындан хапарынг бармыды? Эшта, бизникиле быланы иги чартлата болурла. Сени уа къалай келеди кѣлжонге? — деб сорду.

— Мен аны ангылайма, алай а кишиге айталмай турама ансы... — деди Валя. — Нина, кесинги сакъ тут, сени ызынгдан эслеб къарагъанча кѣреме, артыкъсыз да комендант... Унутма, сен бригадирсе, меннге да кычыргъан, урушхан кибик эте тур. Алай этсенг, ишекли болмаз.

— Эслејме, билеме. Тюз айтаса... Энди, джангыз бир къоркъгъаным барды: Миханы ызындан тюшгендиле. Бир джукъ болады деб къоркъама анга. Фашистлеге не ышаныу барды. Биз къараб тургъанлай, уруб къояргъа боллукъдула. Къайдам, къалай этейик?

— Валя, къайда джашырыргъа боллукъду?

— Тинтиуюл болурну аллы бла арбазда ол темир джыккырны тюбуне джашырайыкъ юсуне бир быстырланы салыучубузча салайыкъ, джыккырны къазыб киши къарарыкъ болмаз.

— Къайдады деб соргъанлары болса уа?

— Елгенди дербиз да къоярбыз... Бу тинтиуюлден къутулсакъ, экинчи ала бизге келмезле. Госпиталда болум тюрленгенди. Кёб турмай бир затла болургъа керекдиле!

— Сау бол, Валя, алай этербиз!

Юч-тёрт кюнден тинтиуюл болду. Баракда бир джукъ къоймай къармадыла, тиширыулары барысын арбазгъа чыгъардыла.

Аланы алларына алты-джети солдат бла бир офицер келдиле.

— Миха къайдады? Аны анасы кимди? — деб сорду ол.

— Аны анасы менме, — деб, Нина, тизгинден алгъа чыгъыб, офицерни кёзюне джити къарады.

— Сен оруслумуса?

— Хо.

— Да сора сени сабийинг Миха къалай болду чуутлу? Эринг чуутлуму эди?

— Огъай, оруслу эди!

— Къайдады Миха?

— Миха ёлгенди, ма бюгюн бир ай болду андан бери.

— Кертими айтады? — деб, офицер тиширыулагъа къарады.

Тиширыулары ичинден Валя чыгъыб: «Нинаны айтханы тюздю, биз барыбыз билебиз аны», — деди.

Офицер, къолунда таякъчыгъы бла онг чуругъуну башын къакъгъан кибик эте, солдатлагъа бурулуб:

— Ма бу арбазны бир мюйюшюн къоймай тинтигиз! — деди.

Тинтдиле, къарадыла, джукъ табмадыла.

Бир солдат а джыккырлагъа къарай келиб, Миха болгъан джыккыргъа джетгенинде, аланы ийислеринден къусары келиб, быстырланы юслерине тюкюрюб кетди.

Офицер, джукъ табмагъанында, биягъы габашын таякъчыгъы бла къагъа, «энтда кёрюрбюз, мен соргъан соруулагъа сагъыш этигиз», деб кетди.

Ата джуртдан узакъда кёб къара кюнле оздула.

Зор бла Германиягъа тюшген тиширыуланы Совет Аскер башларына бош этди. Ала барысы, Миха да аланы биргесине, Ата джуртха къайтдыла.

ДЕРТ

Уллу Ата джурт къазауат бошалгъанына къыркъ джыл толургъа кёб заман къалмагъанды. Сермешден бери кёб заман озса да, хар зат уллу тюрленсе да, эсен кетмей, бюгюн, тюнене болгъанча, эсинге тюше, кёзюнге кёрюне тургъан затла бардыла.

1944-чю джыл Белорус фронтну запас полкунда лыжалы батальон къуралды. Командирге мени салдыла. Батальон джангы сауут-саба бла толу баджарылды.

Аскерчилени кёллери кёлтюрюлюб эди. Буйрукъ сакълагъандан башха къайгъылары джокъ эди. Буйрукъ да келди. Къысха заманны ичинде, мени аскер бёлегим, 270-

чи дивизияны командирини эркинлиги келиб, уллу чегет кыйырда фронтдан узакъ болмай орналган бир элге тюшдю. Эл картада белгиленсе да, джогъну орнунда эди. Анда-мында бир-эки юй. Бирталай юй оджакъ. Аладан сора джукъ джокъ. Бары кюйюб, немецле бу элге не кыйынлыкъ салалганларын салыб кетгенлери белгили болган эди.

Алайда джер, чегет, таш-агъач да — бары да былайгъа тюшген кыйынлыкъгъа шагъатлыкъ этедиле.

Элде төрт-беш сутка чакълы бирни турургъа эркинлик берилди бизге. Ол заманны ичине, хар небиз да хазыр болуб, Витебск чабыуулгъа чыгъаргъа керек эдик.

Бир кюн, аскер бөлөкlege къарай бара турганлайыма, бир джанымдан биринчи ротаны командири чыгыб, былай доклад этди: «Джолдаш комбат, аскер юрениулени кёзююнде бир чегет талада индеклеге тюртюлдюк. Аланы ичлери ёлген адамладан толубду, барысы да тиширыула болурла дейме. Келиб бир къарагъыз».

Олсагъатдан барыб къарадым. Командир тюз айта эди. Адам, иш этиб кюрешсе да, кёзюне кёргюзалмазча, айтыб айталмазча мурдарлыкъны кёрдюк. Узун индеклени ичлери къуру тиширыу ёлюкден толуб тура эди, хар биринде ачы зорлукъну, джаныуарлыкъны белгиси...

Аланы ичинде бир ариу джаш кыызчыкыны ёлюгюн кёрдюк.

Ол эки кьолчугъу бла дарий кьолджаулукъчукъ бла кысылган туюмчекчикни

кёкюрегине къаты къысыб тура эди. Бу къызчыкъ кёкюрегине ёмюрю бошалырны аллы бла нени къысхан болур, не затды ол туюмчекчик деб, акъырын алыб къарадыкъ...

Тюрлю-тюрлю суратла! Къарай келиб, суратлада къызчыкъны кесин да таныдыкъ. Суратлада атасы, анасы, тенглери да белгили болдула. Дагъыда эки сурат: ариу, чырайлы аскерчи джаш. Сурат къызгъа сау-гъагъа келгенине джазыулары шагъатлыкъ эте эдиле. Экинчиси — къызны джашха нерге деб конвертге салыб тургъан сураты.

Суратлагъа къараб бошагъандан сора, батальонну сафха тизиб сёлешдим:

— Багъалы къызыл аскерчиле, командирле!

Ма, кёресиз, бу биз тургъан эл алгъын заманда бек уллу элени бири болгъанды. Бусагъатда картада болгъанлыкъгъа, кеси фашистлени мурдарлыкълары бла тюб болгъанды. Кёре болурсуз ол эки юйден сора джукъ къалмагъанын. Фашистле барын джер бла тенг этгендиле. Бу бюгюн биз барыбыз да кёрген ёлюклени кёбюсю бу элден болгъанына кишини ишеги болмаз. Бирталайы да Витебскеден сюрлюб келген болурла. Башхасы джокъду, къайдан, не болсунла, ала бизни совет тиширыуларыбыздыла — бизни адамларыбыздыла. Аланы кыйнаб, зорлукъ джетдириб ёлтюрюб, бу эски индеклеге келтириб атхандыла. Была, кёрессиз, кёбдюле. Анда-мында тууралыб атылыб тургъан талай эркишини да кёрессиз. Бир ишексиз, была бары да бизни келири-

бизни сакълаб тургъандыла. Заманында джетсек, сау къалыргъа боллукъ эдиле. Ала бизни ючюн, Ата джуртубуз ючюн джапларын бергендиле.

Биз барыбыз да Витебск чабыулда, неда башха сермешледе болсакъ да, бу ёлюклени дертлерин къайтарыргъа, фашистлени Ата джуртубузну джеринден тас этерге керек-биз...

Олсагъатдан огъуна аскерчиле бары, сауутларын ёрге кёлтюрюб:

— Дертибизни къайтарырбыз! — деб бирден къычырдыла.

Ёлгенлени сыйлары ючюн юч кере бютеу сауутладан атдыкъ. Сора батальонну бош этдим. Бёлекле командирлери къатыш орунларына кетдиле.

Бу зорлукъну юсюнден къысха заманны ичинде дивизиябызны штабына билдирдик. Ол кюн огъуна дивизиядан талай адам келди. Кёрдюле, тинтдиле, сюздюле мурдарланы къойгъан ызларын. Барыбызны да къаныбыз къайнай эди ачыудан. Зорчулагъа дерт къайтарыу эди хар бирибизни джюрегибизни къаты тебдирген...

1944-чю джыл дивизион газетни «Мурдарланы ызлары» деген корреспонденциясында былай джазылгъан эди:

«Бизни Ата джуртубузда немец джыртхычланы джанууарлыкъ ишлери хар кюнден кюннге толу ачыкълана барады. Хар къайда да, немецни аягъы джетген джерде, ёлюмню ачы ызлары къаладыла.

26-чы январда джолдаш Байрамукъ улу-ну бёлегини аскерчилери фашист варварла-

ны энтда бир джангы мурдарлыкъ ишлерин айгъакъладыла...

Ма джаш тиширыучукъну ёлюю. Аны алтын бетли чачы дарий джаулукъчукъ бла кысылыбды. Ёлюрюню аллы бла джопучукъ джыйылгъанды. Къаллай бир кыйналгъанына бет тюрсюнюнде, санларында кюлтюмлери шагъатлыкъ этедиле, аны медицина эмда сюд экспертизада белгилерикдиле.

Ма энтда башха ёлюк. Бу да кыызчыкъды, гитчечик, сабийчик. Аны джумдурукъчукълары къаты кысылыб, «тохтагъыз, ит мурдарла, мени дертими сизге джетдирирле!» дегенге ушайды. Эшитемисе, аскерчи, кыйынлыкъда ёлген кыызчыкъ сени не затха чакъыргъанын? Кимди ол? Эл школну устазы, неда кесини халкъы ючюн джан берген Зоя болурму? Кимди ол?

Ким эсе да, немец джаныуарла ёлтюргендиле аны, ма ачыкъ, белгили зат. Аллай ёлюкле былайда кёбдюле, биз аланы ненча болгъанларын алкъын билликбиз. Джюзмюдюле, андан да кёбмюдюле ала. Аланы хар бири, джолдаш, сени дерт къайтарлыгъынгы излейди.

Ал къанлы джаудан быланы дертлерин!.. Ол мурдарды, джаллатды, сен а — дерт къайтарыучуса, сюдюсе, бизни ачыулу Ата джуртубузну уланыса».

Мени батальонуму солдатлары, офицерлери, немец мурдарланы зорлукъларын кёргенлеринде, мени сёлешгеними эшитгенлеринде, дивизион газетде чыкъгъан статьяны

окъугъанларында, аллыбызда боллукъ чабыуулгъа дженгил чыгъаргъа изледиле...

9-чу февралда эртден алты сагъатда бир-бири ызындан юч къызыл ракета атылды. Ала кёкню джырыб, тогъай айланыб, джау таба созулуб, кёзден ташайдыла. Олсагъатдан огъуна полковник Беляевни буйругъу бла 270-чи дивизия Витебск чабыуулгъа чыкъды. Аскер бёлекле, хар бири кесини орнунда, къазауат джоругъунда чабыуулгъа кетдиле. Джер тебренди, кёк кюкюреди. Окъла, тобла сёлешдиле, бары джау таба джандыла...

Мени батальонум, тохтаусуз джауну уясындан чыгъара, аллына ёхтем силкине, уруб барады. Талай замандан мени батальонум, борчуна кёре джау батальонну бетджанындан чыгъарыб, аны орнун алыб, бир кёзюуге дери бетджан салды. Чабыуулда къоранчыбыз болса да, бир немец взводну джесирге алдыкъ.

Бир кесекден онг, сол джаныбыздагъы аскер бёлекле да бетджан салдыла. Джау аскерле кери ыхтырылдыла. Къазауат джорукълары бузулду. Баш къайгъылы болумгъа кёчдюле. Буйрукъ бла бетджан салсакъ да, антыбызны унутмайбыз, джангы буйрукъну сакълайбыз. Алгъа барыргъа хазырбыз...

Заман кюнортадан джанлаб, тёртюнчю сагъат башланды. Кюн бузулду, сууукъ боран сызгъырыб башлады. Тубан, боран басыб, кёз байлана тебреди. Ол хыйсабда джангыдан чабыуул этерге акъыл бёле тургъанлай-

ыбызгъа, онг джаныбыздан, бизден узакъ болмай, сапсыз бир джерден биринчи ротаны тобу тургъан джерге тохтаусуз пулемет от джанды. Олсагъатдан огъуна танкалагъа хазыр этиб тургъан снарядладан тобубуз бла талай кере атдыкъ. Пулемет атханын тыйды. Биз да сабыр болдукъ.

Бир сагъатдан башха джерден биягъынлай юсюбюзге пулемет от джанды. Анга да биринчиге этгенибизча этдик, ол да тохтады. Къарангыда джау бизге джангыдан, тоб, пулемет, автомат, шкок окъланы джаудура, беш кере чабыуул этди. Эски бетджанны алыргъа мурат этиб кюреше эди. Алай болса да бизни кючюбюз джаудан эсе уллу эди. Джауну ызына бек кючлю ачы, хыны къайтардыкъ.

Душманны бешинчи чабыуулунда окъ сол имбашыма тийиб, джюрегими къаты бла тюз къолтукъ тюбюмден чыкъды. Къаным тегюлдю, къарыуум аз болуб, тобну къатында бетджан маталлы бирге джыгъылдым. Бирэки кере ёрге къобаргъа кюрешдим. Къобалмадым.

Мени джыгъылгъанымы кёрюб, тобну наводчиги меннге мыллыгын атды. Алай а, меннге тийгенча, анга да окъ тийиб, сол къолу бла джюрегинден тута келиб, мени юсюме аууб, «Комбат...» деб, эки къолу бла мени къучакълаб, кеси къаныбызгъа боялыб, иги кесек заманны турдукъ.

Кёлюм кетерге джетиб, къарыусуз болуб тургъанлайыма: «Джолдаш комбат! Саумусуз? Мен санинструктор Насковама», —

деген тауушну кючден-бутдан эшитдим. Джууаб эталмай, кымылдаргъа кюрендим. Наскова бир кесекни ичине, мени сюйрөб, бомба къазгъан бир уллу чунгургъа тюшюрдю. Къараб-къарагъынчы джарамы таза-лаб, къанымы тыйыб, биринчи болушлукъ этди.

Эсими джыйдым. Бир кесек да солуууму алыб:

— Джолдаш Наскова, бек сау бол! — дедим, къуру кесим ючюн тюл, саулай бёлекни аскерчилери ючюн бюсюреу этдим. Аны бизни аскер бёлекде билмеген киши джокъ эди. Атына эркелетиб «Аннушка» дей эдик.

— Джолдаш комбат, мен кесими борчуму толтурама, сиз айтханча, мени алай уллу джигитлигим да джокъду. Мени болушханым сизге джарады эсе, игиди. Мен да къууанама. Энди кёб турургъа джарарыкъ тюлдю, къаныгъыз иги кесек кетгенди... Бойнум табадан иги тутугъуз, ма бу лыжаланы — чаначыкъны сизге келтиргенме. Тура тебрейик, — деб, къатыма ёрге сюелиб, онг къолтукъ тюбюме башын сала тебреди.

— Джолдаш Наскова, хо, сеннге разыма, алай болса да, бир-эки оноуум барды да, бери иги тынгыла! Аннушка, биринчи ротада, команда пунктдан политрукну бери чыгъар, рациясы бла келсин. Ангыладынгмы? Аннушка!

— Ангыладым. Бусагъат чакъырайым, — деб, Аннушка, чаба, сюркеле, джыгъыла, кетиб къалды.

Бир кесекден политрук Аннушканы бир-гесине келди.

— Джалдаш политрук, рация бла мени джаралы болгъанымы полковник Беляев джалдашха билдир... Бёлекни кёюб кетерге суймейме, мында къалыргъа эркинлик берсин.

— Болсун!

Кёб турмай буйрукъ келди: «Бусагъатдан комбатны санбатха къоратыгъыз».

Аннушканы болушлугъундан сора кюч киргенча болуб тура эдим. Батальондан кетерге суймей эдим, алай а, не мадар, буйрукъ буйрукъду, аны толтурургъа керекди.

Батальонну политругга аманат этдим. «Унутма антыбызны! Ол мени ючюн джан берген солдатны джигитлигин айтыб, ата-сына, анасына да письмо бла билдиригиз. Ангыладынгмы?» — дедим, джау бла сермешиуден бир кёзюуге дери айырылыргъа керек болгъаныма джюрегим къыйнала.

— Ангыладым, джалдаш комбат!

Политрук бла къучакълашыб айырылдым.

— Аннушка, энди мен сени эркинлигинг-деме! — деб башымы энишге ийдим.

Аннушка, лыжалагъа-чанагъа джатдырыб, суйрей кетди. Джалда къаргъа, кюртге бата, къоба-джата, сюркеле, окъ-тоб тюбюнден кючден-бутдан чыгъарды. Алай бла Аннушка санбатха джетдирди. Главврач бла не эсе да бирлени сёлешиб:

— Сау къалыгъыз, комбат, сау-эсен тюбешейик! — деб, ышара-ышара, кёолун булгъай, ёлюм от кыдыргъан бетджаннга кетди...

НОНАНЫ МЕДАЛЬОНУ

Николай юйюне кирир-кирмез, Ноначыкъ, атачыгъым деб, Николайшы бойнундан гитче, джумушакъ, акъ, толгъан къолчукълары бла къучакълай эди, ол да аны бетин уппа-чуппа этиучен эди. Нина, аланы алай кёрсе, кесин тыялмай, экисин да къучакълаб, башын экисини ортасына салыб, бетин аланы джаякъларына къаты къысады.

Николай ыйых кюнлерин, хар бош заманын юйдегисине береди. Заман-заманы бла аккордеонну согъады. Аны макъамы бла Ноначыкъ тепсерге кюрешеди. Нина уа къызчыгъына къоллары бла тепсеу джорукъланы кёргюзтеди.

1941-чи джыл, къазауат башланганлай, Николай талай тенги бла фронтха кеси разылыгъы бла кетеди.

Юч айдан сора юйдегисине къазауатдан письмосу келди.

«Багъалы Ниначыгъым бла Ноначыгъым! Сизге письмо иймей тургъаным ючюн кечигиз. Заманым болмагъанды. Бююн юч ай болду, мен Ленинград урушлада тургъанлы. Юч айны ичинде урушха эки кере киргенме. Бир кере саулугъума заран болмазча джаралы болгъанма. Джарам сау болгъанды. Бусагъатда саулугъум аман тюлдю. Бизни белекде иги, джигит солдатланы бирине тергелибме. Атым иги бла бир талай кере чыкъгъанды. Къызыл Джулдузну ор-

дени бла да саугъалагъандыла. Бусагъатда джокъду хатам. Солуй турабыз. Кёб турмай урушха кирлихбиз. Мен тургъан разведка бёлекди. Бек сюеме разведканы.

Ниначыкъ, сизге бек тансыкъ болгъанма, артыкъсыз да бек къызчыкъгъа. Мени ючюн кыйналма. Джангыз сенден тилерим — къызчыкъны мыдах этме, мен келгенчи, ариу, иги халда ёсдюрюб тур. Кесинг да иги ишле. Бусагъатда аны да урушдан башхасы джокъду. Ниначыгъым, Ноначыкъны кёб кере уппа эт! Къалай джашагъаныгъызны, не кереклигизни джашырмай джаз. Нонаны суратчыгъын письмо бла ий!

Сау-эсен кёрюшейик, кёб кере уппа этеме!

Николай. 12-чи октябрь 1941 джыл».

Николайны письмосуна кёб да турмай джууаб келди. Къайтарыб окъуду, къуанды.

Тенглерине Нонаны суратчыгъын кёрдю. Ала да: «ариу, иги къызчыгъынг барды» деб къууанчын артыкъ да бек ёсдюрюле.

* * *

Беш-алты кюнден батальонну комиссары, разведротаны бир джерге джыйыб, былай айтды:

— Багъалы аскерчи джолдашларым! Бир кёзюуге дери къоруулаугъа кёчезиз. Джау аскер кючюн, къарыуун да салыб, хар затын хазырлайды. Биз аны не умуту болгъанын билирге керекбиз. Ангыладыгъызмы?

— Ангыладыкъ! — деб бирден джууаб этдиле аскерчиле.

— Алай эсе, тахсагъа барыргъа излеген— сафны аллына чыкъсын!

Олсагъатдан аскерчиле бир-бири ызындан сафдан чыгъыб тебретиле.

— Барыгъыз, сафха сюелигиз! Мен кесим айтайым энди тахсагъа ким барырын!

Капитан, тынгылай туруб, сол къолу бла джан хурджунундан блокнотун чыгъарыб, ичине къарады. Тукъумларын окъуб, сафдан джети адамны чыгъарды.

— Сизни ичигизде кеси джангыз тахсагъа барыргъа суйген бармыды?

— Барды! Мен, — дсб, Николай чыкъды.

— Ашхы, — деб, капитан, къалгъанлагъа къараб, ала ючюшер боллукъларын билдирди.

Андан сора капитан, ротагъа айланыб:

— Хазыр болгъанлай туругъуз, керек болса, билдирirme, чачылыгъыз, — деб ротаны чачды.

Экинчи кюнюнде, ючюшер адам болуб, эки къауум тахсагъа кетдиле. Ала, кючлю арыб, тёртюнчю кюн ингирде сау-саламат къайтыб, капитаннга хапар айтдыла.

— Барыгъыз, тынчайыгъыз! — деб, капитан, кеси орнундан тебмей, ёрге тургъанлай, башын энишге ийиб, сагъышха кирди.

«Тахсачыла заманында ызларына къайтдыла, магъаналы хайыр а этмедиле. Николай заманында къайытмады, арабин, ол а не болуб келликди экен?» — деб, капитан къайгылы болду.

Николай а ол кече, сагъат 10-да бир не-

мең офицерни кёзлерин байлаб, аузуна быстырны тыгыб, эки кёолун артына белибау бла байлаб, батальонну командирина алыб келди.

Капитан асыры кёууангандан секириб ёрге кёобду. Николайны кёатына барыб, кёучакёлады, бетин, кёюн да уппа этиб, онг кёолу бла имбашындан кесине кёыса, сёлешмегенлей, разылыгыын кёарагыаны бла билдирди.

Николай келтирген «тилни» штабха алыб кетди капитан. «Тилден» соруу алдыла... Белгили болмай турган кёб зат ачык болду. Картада талай затны тюзетдиле. Экинчи кюн эртденликде аскер бёлекни командири, капитанны кесине чакырыб:

— Джолдаш капитан, сен уллу адамлык этдинг. Бу «тил» немец штабны начальнигиди. Керекли соруулагыа джууаб алдык.

Капитан кёайтыб келгенинде, Николай кёаты джукёлаб тура эди. Уятыргыа керек болса да, уятмады. Юсюн шинель бла иги джаба, Николайны джукёларгыа кёойду.

Землянканы мюйюшюнде джалын эте джанган гильза лампачыкёны алыб, капитан ащикден этилген столчукёну юсюне салды. Аны джарыгы кёрюнюрлай, стол джанына олтурду. Сумкасындан картаны алыб, батальон чабыуул этерик джерни кёызыл карандаш бла белгиледи. Хоншу бёлеклени кёалайда болганларын, чабыуул болса, бир-бирине кёалай болушургыа керек болганын картада талай стрелка бла ачыкёлады.

Кече сагъат бир болду. Капитан, эсней келиб, башын столгъа ийиб къалкъыды.

Эртден сагъат алтыда капитаны уятыдыла:

— Джолдаш капитан, сени штабны начальниги излейди.

Капитан ызына къайтыб келгенинде, хазыр болуб тургъан Николай, ёрге туруб, капитанга черс берди.

— Николай, олтур. Иги солудунгму?

— Бек иги солудум! Энди не ишге да хазырма.

Николай къысха халда хапарын айтды:

— Бара барыб, бир немец землянкагъа акъыл бёлдюм. Джолу узагъыракъ, къыйын болса да, анга ёшюн уругъа умут этдим. Кюндюз сюркеле, къаргъа ташая, джата, дагъыда сюркеле, кече аякъ юсюнде дженгилрек бара, землянкагъа джууукълашдым. Сагъат онеки. Къар агъартхан кече. Хар зат ариу кёрюнеди. Къарны джара, сюркеле, землянканы къатына барыб, арт джанында төрт-беш метр чакълы бирде, киши кёрмезча, ишек этмезча бугъундум.

Бек ключю къулакъ ийиб, сескеклениб, тегерегеме, болумгъа тынгыларгъа, къараргъа кюрешдим. Землянканы тегереги сокмагъыракъ болгъанын эследим. Ичинден кюлген, джырлагъан, эрин къобуз таууш эшитиледи. Аякълары къарны джыр-джыр этдире, бойнунда автоматы бла немец солдат къатымда сокмакъ бла землянканы аллына озду, дагъыда кёрюндю. Алай эте, солдат, землянканы тегерегине айланыб келиб, тюз мени къатымда, мени да эслемей,

бир столбачыкыгъа таяныб тохтады. Шинелини джагъасын бойнуна тартды. Кёб турмай баш къагъа тебреди. Эрлай солдатны шыбыртсыз, тауушсуз ол дуниягъа ийдим. Шинелин алыб, юсюме къаблаб, аны орнуна сюелдим. Землянканы тегерегине да, ол немец солдатча, бир-эки кере да айландым. Эшикни ачыб, юсюне да шинель къаблаб, менден узакъ кетмей, землянканы арт джанында бир немец кеси джараууна чёкдю. Олсагъатдан, этиучюбюзча этиб, ауузуна буштукъну сугъуб, аллыма къуууб, ызыма къайытдым...

Николайны хапары бек сейир этди тынгылагъанланы. Махтаулу болду. Командири кесини разылыгъын, керти белгили джигитлигин кесини бёлюгюнден да оздуруб ачыкъ этди.

Аскер бёлек юч-тёрт кюнден чабыуулгъа кёчдю. МГА станцияны алды.

Николайны джигитлиги бла ол къуллукъ этген взвод борчун къалгъанладан эсе алгъа толтурду. Кёбден бери киши аламай тургъан бир деппанны алды.

Чабыуулну заманында Николай, чаба, джыгъыла, сюркеле, ол деппанны арт джанында кирди.

Джау аскер аллына акъыл бёлюб тургъан заманында Николай, ёрге къобуб: «Ура-ура-ура!» — деб, талай гранатаны джауну траншеяларына быргъады. Ол кёзючюкде взвод да отну кючлю чакъдырды, аллына иги сюркелиб, ураны кючлю басды.

Немецле эс ташладыла. Тегереклери къуршалыб къалгъанча кёрюнюб, къачар къай-

гъыгъа кирдиле, кёбюсю къырылды, бир кесеги да джесирге тюшдю. Николай гранатланы алыб ёрге тургъан заманда, бир джанындан огнемет атылыб, бетин кюйдюрдю. Кёзлерин алас-булас этдирди.

Николай Москвада бир госпиталгъа тюшдю. Эки айны кёзлери байланыб, джукъ кёрмей турду. Ючюнчю айында доктор Николайны кёзлеринден байлауланы алды. Николай дуня джарыкъгъа къараргъа кюрешди, алай а джукъ кёралмады. Асыры джюреги кыйналгъандан ахсыныб олтурду. Талай заманы киши бла да сёлешмей, талай заманы башын энишге ийиб турду.

Доктор, аны эслеб, «Николай, къоркъма, санларынг саудула, кёзлеринг да заманы бла ачылыб кетерге боллукъдула», — деб, кёл этди. Алай а Николай джууаб этмедди. Терен сагъышха кирди.

Госпиталда джыл джарым чакълы джатыды. Кёзлери ачылмагъанлыкъгъа, къалгъан саулугъу иги болду. Ишлери келди, юдегиси эсине тюше, джашаууна сагъыш эте тебреди. Госпиталдан джазгъан письмоларына юдегисинден джууаб алмагъанына джюреги бек кыйналды. Алай болса да кеси кесин къолгъа алды.

* * *

1944-чи джыл майны бешинде Николай госпиталдан чыкъды. Юсюн, башын джылтыратыргъа кюрешди. Бютеу орденлерин кёкюрегине тизди. Николай бла медсестра

Валя, «Москва—Минск» поездге миниб, Смоленскеде тюшдюле. Вокзалгъа чыкъдыла. Бир кесекни олтурдула, тегерекге къараргъа кюрешдиле. Киши аланы джокъламады. Арадан сагъат чакълы кетди.

Николай олтуруб тургъан джеринден ёрге къобаргъа излемеди. Бети, къаны тюрленди. Бир кесекден:

— Валячыкъ, айтханымда, унамай, телеграмма бере эдинг да. Къайда энди мени юйдегим? — деди.

— Николай, къоркъма быллай бир. Бир ишексиз, телеграмманы алгъан болмазла.

— Валя, Валя, энди ышанмакълыкъны къояйыкъ. Мениге иги тынгыла. Бусагъатдан мени юйюме барайыкъ. Юйюмю эшигинден узакъ болмагъан бир мюйюшге мени суюе да, эшикни бир къакъ. Ким чыгъарыкъ эсе да, сени бла къалай сёлеширик эсе да, бир тынгылайым. Сен а къалай сёлеширинги кесинг ариу билесе.

Келдиле. Чапаев атлы орамда 81-чи юйню изледиле. Табдыла. Юйню орнуна — джарты ачылгъан джалын джугъу къабыргъала. Николайны аскер кийимин кёргенлеринде, башсыз адамларындан умутлу юй бийчиле джыйыла келиб, кёб ары-бери бурдуругъа кюрешселе да, болум ачылды.

Нинаны немецле тутуб кетиб, тутмакъда термилтиб ёлтюргендиле. Нек тутханларын бирери бирер тюрлю ангылатдыла: партизанла бла байламлы болгъанды деб, бирлери, огъай, Германиягъа барыргъа унамагъаны ючюн тутулгъанды деб, экинчилери.

Къысхасы, Нинаны немецлени къолларындан ёлгенин, андан бери эки джыл заман озгъанын бегитди.

Ноначыкъны уа бир кёзюуге дери асырай туруб, сабий юйге берген эдик. 2-чи номерли сабий юйдеди, дедиле.

* * *

— Валя, заманны энди бош иймейик да, Ноначыкъны излейик. Сени башха оноунг бармыды?

— Николай, мен сен айтханнга разыма.

Кюндюз сагъат экиде кючден-бутдан 2-чи номерли сабий юйню табыб, арбазына кирдиле. Сабийле, ойнай-кюле, ары-бери чабдыла. Николай акъылын ала таба бурду. Ноначыкъны юсюнден сагъышха кирди. Къызчыкъла, ойнай келиб, Николайны къатында бир-бири къолчукъларындан тутуб тегереклешдиле. Бары бирден харс уруб, оюнну бузгъан тенгчиклерин ортагъа чыгъарыб, ауузлары бла бирден согъуб, тепсете тебретдиле.

Николай, сумкасындан къобузун алыб, сабийле таба башын буруб, сабий оюнлагъа джарашыу тартыуланы ашыгъыш согъуб башлады.

Сабийле, асыры къууаннгандан, Николайны тегерегине басыныб, бир-бирине тёзмей, оюнланы джоругъун бузуб, экеу, ючеу, тёртеу болуб тепсей тебретдиле. Къалгъанла, Николайны къатына ёрге сюелиб: «Къалай ариу согъаса, сен кимсе, бизге къобуз со-

гъа турургъамы келгенсе?» — деб талай соруу сорургъа, шагърей болургъа кюрешдиле. Титиреген Николай да, бекден-бек согъуб, сабийлени разы этди. Ол къобуз сокъгъан сагъатда эки къызчыкъ бир-бири бла ушакъ эте келиб, бири:

— Галочка, мени атам да белгили къобузчу эди, — деди.

— Ноначыкъ, атанг къайдады?

— Атам къазауатдады.

Николай, олсагъатдан огъуна къобуз сокъгъанын къоуб, «атам къобузчуду» деген къызчыкъгъа бурулду.

— Къызчыкъ, сени атангы аты неди? Ананг а къайдады, аты уа къалайды? — деб сорду.

— Мени атым Нонады, анамы аты Нина эди. Фашистле ёлтюргендиле.

— Атангы аты уа къалайды?

— Николайды. Мен аны аз-буз таныйма.

— Энди кёрсенг, танырыкъмы эдинг атангы?

— Таныргъа болур эдим, таныялмасам да, сураты бла таныргъа болурма. Мен атачыгъымы суратчыгъын медальончугъумда тутама. Медальонну атачыгъымы суратчыгъы бла бойнума такъгъанлай айланама.

Олсагъатдан огъунакъ Николайны сёзю да, къобузу да тохтады. Эс ташларгъа эки элиден къалды ол. Николай, кеси кесин къатдырыб, къызчыкъны кёрмесе да, башындан аягъына дери эслеб къарагъанча этиб:

— Хо... Ноначыкъ, сен иги къызчыкъ

кёреме, бир да къоркъма, сени атаңг сауду. Медальонунгда атаңгы суратына бир иги къарачы.

Ноначыкъ, узалыб, бойнундан сынджырчыгъы бла медальонну чыгъарыб, ачыб, атасыны суратына иги къарады.

— Ноначыкъ, энди бери меннге бир къарачы, — деб, Николай, къара кезлюклерин алыб, къызчыгъына къарады. Олсагъатдан огъуна къызчыгъы, атасын таныб, «ой, мени атачыгъым, къайдан чыкъдың, сен сауса да!» — деб аны юсюне мыллыгын атды. Бир-бирин къучакъладыла, уппа этдиле. Къызчыкъ, кеси кесин тыялмай, кычырыкъ этиб джылады. «Энди мен сенден айырыллыкъ тюлме...»

Ёмюрде джыламукъ чыгъармагъан Николай, кесин тыялмай, джаякълары бла тёнгереп баргъан джыламукъларын къол джаулугъу бла сюртерге кюрешди.

Валя да, сабий юйню тамадасы бла сёлешиб, оноу этиб, экиси да Валяны сакълаб тургъан Николайгъа келе тургъанлайларына, Ноначыкъ, атасын табыб, бойнундан къучакълаб тургъанын кёрдюле.

Юслерине ёре туруб, бир кесекни да турдула. Джюреклери асыры ургъандан, тёлзалмайын, алагъа кшошулуб джыладыла.

Бу суратны кёрген адам, таш болса да, эрир эди.

Былайда кыйынлыкъ, къууанч да кесгин эсленди...

Мындан ары Николай кеси джашау этерча болду.

Эшик къагъылды. Дерслерине хазырлана тургъан къызчыкъ, башын эшик таба буруб: «Кимди экен бу эшикни эслеб къагъаргъа кюрешген?» — деб кеси кесине сора, ёрге туруб, эшикни ачды.

— Кюнюнг ашхы болсун, къызчыкъ! — деб, эшик артында ёрге сюелиб тургъан бир киши салам берди. — Роза Петровна бу юйдеми джашайды?

— Хо...

— Бусагъатда юйдемиди, огъесе ишдемиди?

— Сиз аны къайдан таныйсыз?

— Роза Петровна мени школ тенгимди. Кёбден бери кёрмеген эдим да, бир кёре кетейим деб къайтханма.

Къызчыкъ, къонакъны юйге чакъырыб, стол джанында тургъан шиндиклени бирин кёргюзте:

— Олтуругъуз, — деди.

Кеси да, терезе къатында дерслерин эте тургъан столуну джанына барыб, шиндигине олтурду. Ол киши, олтурур-олтурмаз, юйню ичинде джукъ, къоймай къарай келиб, эки терезени ортасында рамка ичинде эки уллу суратда тохтатды къарамын.

— Къызчыкъ, танышайыкъ: мени атым Андрей Николаевичди, сени уа?

— Мени атамы аты да Андрей, атамы атасыны аты да Николай болгъанды.

— Атлары, тукъумлары, аталарыны атлары бирча болганла кёбдюле.

— Сизни тукъумугъуз къалайды?

— Къызчыкъ, тукъумуму, ананг келсе, андан сорурса. Сен атынгы энтда айтмай тураса. Айт!

— Кечигиз, мени атым — Марияды.

— Тукъумунг?

— Горбунова.

— Горбуновамы дединг?

— Хо!

— Игиди, игиди, Марина, — деб, Андрей кёзлерин къызчыкъгъа ийди. Джюреги къысха-къысха урду. Ёрге туруб, барыб къызчыкъны къучакъларча болду. Алай болса да кесин тыйды.

Марина, къонакъны сёзю, болуму тюрленнгенин сезиб, кёлюне кёб зат келсе да, джукъ билдирмезге кюрешди. Экиси да, бир-бирлерине сёлешмей, эки-юч минут чакълыны турдула. Андрей Николаевич, бир кесекден башын ёрге тутуб, Маринагъа къараб:

— Маринка, къабыргъада ол эки сурат кимледиле?

— Сиз мени анамы таный эсегиз, сора меннге нек сорасыз? Биргесине тюшген мени атамды.

— Бусагъатда атанг къайдады?

— Бусагъатда атам джокъду. Къазауатда ёлгенди.

— Маринка, сени анангы бек ариу да таныйма, ишекли болуб сора эдим. Ананг къайда ишлейди? Келир заманы болмадымы? Кесинг а къайсы классха джюрюйсе?

— Анам школда устазды. Сагъат бирде келирге керекди. Мен а онунчу классда окъуйма.

— Андрей Николаевич, эрикгенча кёрюнесиз, ма бу журналгъа къарай туругъуз,— деб, талай «Огонекну» алыб келиб, столгъа салды къызчыкъ.

— Бек сау бол!

— Энди айыб этмегиз, дерслериме бир кесек къарайым. Школгъа барыр заманым да джетиб келеди.

— Болсун, болсун, мен, аны эслемай, заманынгы алыб тургъаным ючюн кеч!

«Энди аккыллыгъым джокъду. Мария мени къызым болгъанына толу ыйнанама. Не боллукъ эсе да, къатына барыб: «Мен сени атангма, кеч билдирмей тургъанымы дейим да, тансыгъымы алгъынчыннга дери бир къучакълайым», — деб, тёзалмайын, Андрей ёрге тура да бир тебреди. Туралмады. Тёзерге кюрешди. Мария, дерслерине хазыр болуб, китабларын сумкасына салыб, ёрге къоба:

— Андрей Николаевич, мени школгъа барыр заманым джетди. Анам да не эсе да кечикди.

— Да, Маринка, сен айтханча болсун. Дерслеринге кеч этме да бар. Мен да сени бла чыгъа барайым да, сахарда бир кесек айланайым. Эркинлик берсенг, чемоданымы сизде къоя чыгъайым. Ананг юйге къайтыр заманда, мен да къайтырма.

— Болсунму?

— Болсун!

Андрей, эки-юч сагъатдан къайтыб келиб, эшикни къакъды.

— Эшик ачыкъды, киригиз, — деб тиширыу таууш эшитилди. Андрейни джюреги къызыу-къызыу ура, эшикни таукел ачыб, юйге кирди.

Юй джарлылыгъын эте тургъан Роза Петровна, ишин къоюб, юйге кирген кишиге къарады.

Андрей салам берди. Роза, джууаб этмей, аны бетине къараб тохтады. Бир кесек заманны экиси да тынгылаб турдула. Сора Роза, кёзлерин къыса, ача келиб:

— Андрей! — деб, бойнундан къучакълаб, къычырыкъ этиб джылады.

— Андрюша, бу тюшмюдю, огъесе кертимиди?

— Розачыкъ, бу тюшге ушаса да, тюндю. Бир-бирибизге тюбөб турабыз...

Сагъат алтыда, ойнай-кюле, Маринка бла Иван Сергеевич келдиле.

— Охо, аначыкъ, не эсе да бир татлы ушхууур эте тураса! Маринка сочинениеден «беш» алгъаны ючюн болурму? — деб сорду Иван Сергеевич.

— Маринка сочинениеден «беш» алгъандымы дейсиз? Мени акъыллы къызчыгъым! — деб, Маринканы мангылайчыгъындан уппа этди анасы.

— Ваня, бюгюч бизни уллу оноуубуз бол-

лукъду. Маринка да, сен да залгъа киригиз. Сизни бир адам бла шагърей этерикме.

— Сора ол шагърей этерик адамынг кимди? — деб сорду Иван Сергеевич.

— Ашыкъмагъыз да, мен айтханны этигиз! Келигиз мени ызымдан.

Бары да Андрейни юсюне кириб келдиле.

— Андрюша, ма Иван Сергеевич, мени эрим. Шагърей болугъуз.

Экиси да, бир-бири къолларын тутуб, шагърей болдула.

— Ма бу уа, Андрей, сени къызчыгъынг— Маринкады!

— Маринка, — деб Андрей, эки къолун кенг джайыб, аллына атлаб, къучакълады. Бетин, кёзюн, бурнун талай кере уппа этди.

— Розачыкъ, биз сен келгинчи дери шагърей болгъанбыз.

— Аначыгъым, атачыгъым тюз айтады.

Экиси да стол джанына олтуруб, бир-бирлерине къараб тохтадыла. Бир кесекдеч, Андрейни кёкюрегине къараб:

— Атачыгъым, бу къадар орденни не джигитлик этиб алгъанса? Тохта, бир санайым, — деди Маринка.

— Багъалы къызчыгъым, бу орденлени хар бирини кесини энчи хапары барды. Ала-ны табы бла джарашдырыб, артдан айтырма хапарларын...

Джыламукъларын къолуну сырты бла сюрте, Роза:

— Андрей, Маринка, Ваня, мен сизни юсюгюзге ёрге туруб тургъанлы талай минут кетди. Заманыгъыз энтда боллукъду. Туругъуз, стол хазыр болуб турады, — деб,

хант юйлерини эшигин кьолу бла кёргюз-
дю. Атасы бла Маринка бирге, Ваня бла
Роза бирге олтурдула. Хонцу юйлеринден
да талай адам келиб, аланы биргелерине
кьууандыла, алгъышладыла...

* * *

Арадан кюн озду. Барысы да джыйылыб,
стол джанына олтурдула, бир кесек аша-
гъан-ичген да этдиле, алай а киши сёлеш-
меди. Болмагъанында, Андрей, ёрге туруб,
Иван Сергеевичге къараб:

— Иван Сергеевич, биз эркишилебиз, эр-
кишича сёлеширге керекбиз. Сизни ким
болгъаныгъызыны ариу билдим, сиз да мени
нек келгеними, не адам болгъанымы бил-
дигиз...

— Андрей Николаевич, мен да сенича-
ма. Сен айтханнга огъайым джокъду. Алай
а былайда, бизни къатыбызда Розаны сё-
леширин излейме. Ол айтханча болсун, сиз
огъай демей эсегиз?

— Мен да разыма, огъай демейме. Роза
айтсын.

Ёрге туруб, барына да къарай келиб,
кычырыкъ этиб джылады Роза.

— Андрей, мен сени тамам бек сюе
эдим. Эсинге тюшюрчюн джаш заманчы-
гъыбызыны. Кёб джылланы ариу, татлы
джашагъан эдик. Маринка да тууду. Ма
кёресе, бюгюн а уллу къыз болуб, бирге-
бизге олтуруб турады.

Эсимдеди аскерге кетген джылынг, бир-
бирибизге письмола джазыб тургъаныбыз.

Бушуу кѡагыт келгенден сора, талай джылны кѡара кийгенме. Андрюша, кѡб сакѡладыкъ сени. Джылла бара, заман кете, хар зат унутула баргѡаны себебли, кеси юсюбюзден оноу этерге кюрешдик.

Ваня кѡазауатдан сакѡат болуб келген эди. Аны бла ол кѡыйын джыллада шагърей болдум. Институтну заочно экибиз да бирге бошадыкъ. Бусагѡатда экибиз да бир школда ишлейбиз. Ма, кѡресе джашауубузну. Кеч, багѡалы Андрюша. Уллу болушханды. Кѡзынгы былай ѡсдюрген, адам этген олду...

Андрей, аны сѡзюн бѡле, ѡрге туруб, былай айтды:

— Мени сизге терссиз деб айтыр затым джокъду. Алай болса да мен кесими юсюмден хапар айтайым. Кече-кюн да сиз мени эсимден кетмегенсиз... Ол бушуу кѡагытны ийдирген да мен кесим болгѡанма. Аны ючюн а кечигиз, тилейме, алайсыз боллукъ тюл эди: мен тахсачы эдим, андан сау кѡайтырыкѡма деб, эсимде да джокъ эди... Алай болса да сау-саламат да кѡайтхан эдим, командованиени буйругѡун толусу бла толтургѡан эдим.

Кѡазауатны арт джылларында ауур джаралы болуб, госпиталгѡа тюшген эдим. Гангрена болуб, эки бутуму тобукѡларымы тюбюнден кесиб алдыла. Госпиталда эки джыл чакѡлы джатдым. Энди протезле бла джурюйме...

Бу хапарны эшитгенден сора бары да мыдах болдула.

— Госпиталдан чыкѡгѡандан бери бир-

комбинатны директору болуб ишлейме. Джашауум-ашауум аман тюлдю. Кесим джангызма. Кече-кюн да сиз эдигиз джашауум. {

Къайтарыб айтама, барыгъыз да кечигиз мени, ариу, тынч джарашыб тургъан джашауугъузну буздум. Бу затны юсюнде кишиде терслик джокъду, къазауатды терс.

Иван Сергеевич, сиз да бек сау болугъуз, Маринкагъа уллу болушхансыз. Адам этгенсиз, мен бек разыма. Мындан ары Маринка эки аталы болду. Отпускаягъа чыкъсагъыз, меннге келигиз. Мен бек разыма. Маринка уа энди уллу къызды. Кеси кесине оноу этерча болгъанды. Он классны бошаб, институтха кирирге керекди...

Баш кюн барысы да, Андрейни ашыра, вокзалгъа келдиле.

Андрей поездге минерини аллы бла Иванны, Розаны, Маринканы къучакълады, артыкъ да бек къызын кёб кере уппа этди. Экиси да бетлеринде джыламукълары бир-бирлерине къошдула.

— Ма бу чемодан, Маринка, сеникиди. Сеннге саугъала алыб келгенме, заманында бере билмегенме ансы. Кечигиз, бир кесек джунчугъан эдим...

Поезд тсбреди.

— Атачыгъым, иги джолгъа, бизни унутма. Келгенлейинге, письмо джаз!

— Болсун, болсун!

Бары да къоллары булгъай, Андрейни ызындан кёб къараб турдула.

Бир кюн, энчи кьагъытларыма къарай келиб, 1942-чи джыл джазылгъан саргъалгъан письмогъа тюртюлдюм. Аллай бир заманны сакъланыб тургъанына сейирсине, къууаныб, бирталай кере къайтарыб окъудум.

Джылла кёб кетселе да, письмо саргъалса да, аны магъанасы тюрленмегенди. Тюнене, бюгюн джазылгъанча. Озгъан затла бары эсге тюшедиле, джангыдан тансыкълайса, хар зат суратланады, аскерчи тенгле биргенге тургъанча боладыла. Тансыкълыкъ, сейирлик затла тас болмайдыла, бары кёз аллында ёрге тургъанлай турадыла. Кёл кёлтюрюледи, ёседи...

Ма ол затлагъа шагъатлыкъ этеди бу письмо.

«Аскерчи тенгле, салам! — деб джазылады анда, — салам, мени аскерчи тенглерим, — Байрамукъланы Мухтар бла Матовилов! Сиз ийген открытканы алдым. Аны ючюн экигизге да уллу бюсюреу этеме. Билемисиз, тенгле, бирге кыйынлыкъны сынаб, къарнашлага болгъандан сора, айырылыу бек кыйын тиеди. Алай болса да письмо бла бир-бирибизни табханыбыз да уллу къууанчды. Кертиди, бусагъатха дери да Матовиловдан кьагъыт келе тургъанды. Байрамукъ улу уа бусагъатха дери джазмагъан эди. Энди андан да келгенине уллу къууандым.

Джолдаш Байрамукъ улу, сени Къызыл Байракъны ордени бла сауғаланнганынг бла алгъышлайма. Запад фронт 1942 джыл октябрны оналтысында Калаушенкону, Шевченкону да сауғалагъанды. Алай а экиси да джигитлик этиб ёлгендиле. Мен кесим да джаралы болгъан эдим, амма, сермешиуден джанламадым. Бусагъатда халым игиди. Москваны къатында солуйбуз, къачан, къайры барлыгъыбыз белгисизди. Сеннге Хмелевский бла Гаїван да салам айтадыла. Барыбыз да бирге джашайбыз.

Тенглерибизни кёбюсю Къызыл Байракъны ордени бла сауғаланнгандыла. Ольховский, Фотеев, кичи сержант Гребнев, сен.

Къызыл Джулдузну ордени бла да химик Мусиенко Александр Иванович, экинчи ротаны политругу Сорокин Яков Фёдорович. Бютеулей да—онтогъуз адам.

«Ётгюрлюгю ючюн» медаль да кёблеге берилгенди. Аланы ичинде мен да барма. Барыбыз да фронтну бу участогунда дже-тишимлерибиз ючюн сауғаланнганбыз.

Эсен тубешейик, тенгле!

Заякин А. И.

28.10.42 дж.

Политрук».

Политрук Заякин джолдаш джазгъан къагъытында аскерчи тенглени тюз кёргюзтеди. Къазауатда ала уллу джигитликле этгендиле. Орденле, медалла бла керти сауғаланнгандыла.

Бу аскерчи тенглени бир къаууму мени

бёлюгюмде кьуллукъ этгендиле. Ала бла кёб кере чабыулда, кьоруулауда, тахтада да болгъанма. Аланы хар нелерин да бек ариу, иги билеме. Ол себебден, ол заманланы эсге тюшюре, аланы джигитликлеринден хапар айтыргъа излейме. Аладан: Фотеев Сергей Семенович, экинчи взводну командири, кичи лейтенант, орта бойлу, джукъа, къатангы адам. Ол кесини аскер ишине джаны-къаны бла берилген, солдатладан да аны излеген, керек болса, ала ючюн джанын берлик командирлени бири.

Бирталай чабыулда солдатла Сергейни кеси санлары бла кьуршоулаб, кёб кере аны ёлюмден сакълагъандыла.

Фотеев джолдаш, бёлегине берилген буйрукъланы толусу бла толтура, кёб кере атын айтдыра тургъанды.

Бир джолда, батальонну командирини буйругъуна кёре, Фотеевни кесиме чакъырыб, ма быллай буйрукъ бердим:

— Бу эки-юч кюнню ичинде бизни батальон чабыуулгъа барыргъа керекди. Аны аллы бла, джауну болумун, анга барыллыкъ джолланы тинтерге, сынаргъа керекди. Аны иги билсек, чабыуул хорламлы боллукъду, сен аны бек ариу билесе. Къалай кёлюнге келеди, Серёжа?

— Мен хазырма, джолдаш тамада лейтенант!

— Ашхы, Серёжа. Унутма, тахсагъа баргъан сагъатында джауну танкалары, тоблары бармыды, бар эсе, къалайларында бетджанланыбдыла? Алагъа уллу эс бёлюрюню излейме.

Биргенге кесинг суйгенледен беш солдат ал да, хайда, джолгъа. Разведкалыкъ бюгюн кюннге бериледи. Кёресе, заманыбыз азды, буйрукъну уа толтурургъа керекди.

Тёртюнчю сагъатда чыгъарса джолгъа, хорламла бла сакълайбыз сени! Сорурунг, айтырынг бармыды?

— Огъай, джокъду, барын ангыладым. Башларгъа эркинлик беригиз!

— Береме, барыгъыз! Кесинги эслей айлан, Серёжа!

Мен айтханча, эртден тёртюнчю сагъатда, Фотеев джолдаш къалын чегет джагъадан чыгъыб, бир уллу будай сабан тюзге кирди. Джетген, бишген будай. Жел ургъаны сайын, тенгиз толкъунлача, будай, ары-бери ауа, чайкъалады. Кенгден къарасанг, адам сейирсиниб эс бёлюрча, бир да бир ариу кёрюнеди. Аны теблерге адамны кёзю къырыкъ тюлдю. Алай болса да не этериксе,— къазауат къазауатды. Къазауатда не да болады.

Джашыртын бугъуна, сюркеле, тегереклерине къарай, хар нени суратлай, хар тюрлю таууш къулакъгъа эшитиле, тинтиле, сезиле, тахсачыла таукел халда будай ичи бла алларына иги кесек бардыла.

Ала алай этиб бир кесек баргъандан сора, будай ичинде, сыртларындан тюшюб, ариу, чууакъ кёкге къарадыла. Хар бирини кёлюне кёб тюрлю затла келдиле, кёзлерине юйлери, бир къауумуну суйген къызлары, къара тенгиз, аны ариу джагъалары, джомакъдача, таурухдача кёрюндюле... Тегерек

бары тынч, рахат, ариу, — мамырлыкъ болумда эдиле.

Кичи лейтенант, джатыб тургъанлай, уллу мазаллы будай башны кесине тартыб, къолуна ууб, къол аязында бир кесек да тутуб, будай бюртюклени тенглерине кёргюзтдю:

— Ма, кёремисиз, къалай алапат, белгили бишген будайды. Муну къачы ургъа эди Гитлери. Была бары тепленникдиле. Ой, къазауат, къазауат! — деб, Серёжа, мамырлыкъ джашауну кёзюне кёргюзтуб, терен ахсынды...

Бир кесекден:

— Джашла, энди онг джаныгъызгъа бурулугъуз! Аллыгъызда, будай къыйыры, ол чегет милтени кёремисиз? — деб къычырды ол.

— Кёребиз!

— Ма биз барыбыз да, былайгъа келгенча, алайгъа барыргъа керекбиз Барыр джерибиз, кёресиз, ачыкъды. Лобан джерни бурну бла тинте, сыза баргъанча, биз да алай барыргъа керекбиз! Алайда биз джаудан джукъ сезерге боллукъбуз... Андан сора бнягъынлай будай сабан, чегет башланыкъды. Кёрюсюз!

Акъырын, бир-бир мени ызымдан тебригиз! — деб, Сергей алгъа чыгъа кетди.

Бир кесекден, сау-салапат, бары да гитче чегетчикге кирдиле. Сагъайдыла, джанджанларына къарадыла. Солууларын эркин алдыла.

Серёжа, кёзюлдюреуюгю бла къарай келиб, «Рамазан!» — деб таууш этди.

— Мен тынгылайма!

— Рамазан, былайдан джауну кючю джыйылган джерге 300—500 метр чакълы бир болур. Джауну хар не болумун тинтер ючюн, джауну арты чегетге кирирге керекди. Бу ишни тындырырга мен барлыкъ-ма. Эки-юч сагъатдан ызыма къайтырга керекме. Сен а тахсачыларыбызга башчылыкъ эт! Мени ызымдан иги къараганлай туругъуз. Табсыз болумга тюшсем, — сизни таба кызыл ракета бла билдирирме.

Ангыладынгмы?

— Бек ариу ангыладым. Алай а, болукъ эсе, бир тилегим бар эди.

— Айт, не болганды?

— Джолдаш командир, сени орнунга мен барайым. Сен былайда квал. Тилейме!

— Рамазан, керек болса, сен да барырса, мен айтханча эт! — деб, Серёжа джолуна чыгыб кетди.

Сергей, джолун ары-бери кёб бурду эсе да, ёлюм кыйынлыкълагъа тюшдю эсе да, командирни буйругъун толусу бла толтуруб, сакълаб турган къазауатчы тенглери-не сау-саламат къайтды.

Тенглери бары къууанчлы болдула. Ызларына башха джол салыб, квалыныракъ бир чегетни ичи бла кетиб бара турганлай, немча тилде сёлешген тауушланы эшитдиле. Олсагъатдан тылпыуларын тыйдыла, тауушсуз болуб, тынгыладыла. Тауушла джууукъдан-джууукъ келе, джарыкъдан-джарыкъ эштиле тебретиле.

Фотеев джолдаш аланы эки адамдан кёб болмаганларын сезиб, къуршоулаб, джан-

лары саулай джесирге алыргъа буйрукъ берди.

Арада эки-юч минут да кетген болмаз эди, немча тахсачыла, ызларына къайтыб келе тургъанлай, бизникилеге тюртюлдюле.

Ала бизникиле бла кюреширча болмадыла. Бизникиле эрлай къуршоуча тегереклерин къысыб, «Хенде хох!» — деб, алагъа автоматланы бурдула. Немецле асыры джунчугъандан, къоркъгъандан, олсагъатдан огъунакъ, къолларын ёрге келтюрдюле. Кеслерин джесирге бердиле. Аланы бири — лейтенант-разведчик, экинчиси — солдат. Экиси да, бизникилеча, тахсагъа барыб, къайтыб келе тургъанлай, бизникилеге тюртюлген эдиле.

Къараб-къарагъынчы немецлени ауузларына бирер быстырны сугъуб, селешмезча, къычырмазча этдиле. Къолларын да артларына байлаб, къагъын-согъун эте, алыб келиб, бригаданы штабына бердиле.

Фотеев джолдашны, кесини солдатлары бла бу уллу джигитлик этгенине бригаданы командири бек уллу бюсюреу этди. Кеслерин да орденле бла саугъаларгъа тыйыншылы кёрдю.

Экинчи кюнюнде баргъан чабыуулда да батальон уллу хорламлагъа джетди, бригадада айырылыб белгили болду.

Гребнев джолдаш, чырайлы, ариу, узун суюкли джаш, кичи сержант, ротаны комсомол къурамыны секретары, назмучу.

Гребнев кечеси-кюню да ротадан чыкъмай, аскерчи тенглери бла къайда къыйын болса, анда айланыб тургъанды. Артыкъ-

сыз да джаш тѣлю бла сѣзюн бир этиб, аланы кѣллерин ѳсдюре, ѳхтемликге юретиб кюрешгенди. Ол тенглери бла ротада кѣб джигитликле этгенди.

Бир джолда, бир чабыуулда немец офицер бла Гребнев бир-бирлерине тубешиб, бирден-бирге сермешдиле. Экиси да ауур джаралыла.

Бу энчи сермешюде Гребнев, не кыйналды эсе да, кѣаннга не боялды эсе да, немец офицерни, кѣартчыгѣа тауукѣну ойсуратханча, ойсуратыб, хар тюртгени сайын немец ары-бери ауа, кюресни сюйрегенча, сюйреб алыб келиб, бригаданы штабына берди.

Ол джесирге тюшген немец офицер кѣазауатны заманында джауну кѣолуна тюшген совет джерледе не эталгѣан аманлыгѣын этиб айланнганды. Бир затдан не тартынмагѣанды, не уялмагѣанды.

Совет тиширыулагѣа зорлукѣ этер ючюн кѣоймагѣанды. Аланы тюрлю-тюрлю болумда суратха алгѣанды. Джаныуар джаныуаргѣа этмезлик затланы этиб айланганды.

Кѣб совет адамны ышаннга салыр ючюн да кѣоймагѣанды. Бир да кѣан ичер ючюн кѣалмагѣанды...

Ма бу затлагѣа шагѣатлыкѣ этген — аны сумкасында кеси алгѣан суратладыла. Кинодача бары да белгили боладыла.

Аны тышында да дневнигинде кѣайда не аманлыкѣ, не джаныуарлыкѣ этгени бары джазылыбды.

Бу джыртхыч джаныуарны кѣара кѣан-

лы кир джолундан тыйгъан, керти джолуна джыйгъан Гребнев джолдаш болду. Хар барыбыз да анга уллу бюсюреу этдик...

Быладан сора да белгили джигитлик этгенле кёб болгъандыла. Артыкъсыз да айырылыб джау бла тулпар кёллю сермешгенле 1-чи батальонну командири — Калаушенко, ючюнчю взводну командири Шевченко болгъандыла.

Была берилген буйрукъну заманында толусу бла толтуруб тургъандыла... Ачы, кючлю чабыууллада кёб кере атларын айтдырыб, бригада да саугъаланнганды.

Была Ата джурт ючюн джанларын бергендиле. Аланы джигитликлери ёмюрде да унутуллукъ туююлду!

АДАМЛЫКЪ

Т алай юйдеги бла бирге Николай Антоновични юйдегиси да Ленинграддан къазауат бармагъан бир шахаргъа кёчюб келди.

Ачлыкъ, къыйынлыкъ сынагъан юйдеги, джангы джерге кёл салыб, джарашыб джашаб башлады.

Аланы джашаулары игиден иги бола, джашчыкълары Алик да ёсе, анасына болуша барса да, Нина Ивановнаны джюрек аурууу не эсе да бителмейди. Кече, кюн да блокадада тас болгъан сабийлери, къазау-

атда башсыз болуб кьалгъан эри кёзюне кёрюне, суратлана турадыла.

Нина Ивановна эринден письмо алмагъанлы джылдан артыкъ болуб келеди. Бир талай письмо уа джазгъанды, алай а бирине да джууаб алмагъанды. Джюреги бек мардасыз кыйналады, кюеди, не этерге уа билмейди.

Бир-бирде уа Алик, анасыны болумун эслеб:

— Аначыгъым, бу арт кёзюуледе не эсе да мыдах айланаса, бетинг, къанынг да улуу тюрленгенди, не болгъанды сеннге? Джашырма да меннге тюзюн бир айт! — деб, анасыны бойнундан кучакълады.

— Балачыгъым, меннге джукъ да болмагъанды. Кёзюнге кёрюнеди ансын, мени бир да хатам джокъду, — деб ариу айтыб, Аликни кёлюн шош этеди.

Арадан дагъыда бир талай джыл кетеди. Тоб, окъ, матор тауушла тохтайдыла. Уруш тюзден кёбле къайтмай кьалсала да, саула Улуу Хорламны кьууанч кюнюне джетедиле.

1946-чы джыл Николай Антонович, Ата джурт кьазауатны сакъаты болуб, юйдегиси да джукъ билмей тургъанлай, аскерден юйюне къайтады.

Николай Антоновични къараб кёргенлей, юйдегиси асыры кьууаннгандан, джер, кёк тегерек айланганча болду. Алик бла анасы Николай Антоновичге джетиб, экиси эки джанындан артмакъ болдула. Кёб кере бир-бирлерин уппа-чуппа этдиле. Кьуу-

анч джыламукъла бетлерин тохтаусуз джуудула...

Николай Антоповични кӱргенинде, аны юй бийчеси, кесин тыялмай, блокаданы кӱзюуюнде тас болгъан юч сабийини джылауларын джангыдан этди... Эринден бир себеб излеб, бушууун ортагъа салды.

Николай Антонович, кесин тыяргъа кюрешсе да, талай кере ахсынды. Сабийлерине джюреги асыры бек кыйналгъандан, къайдагъысын унутду. Алай болса да аскер джигитлигин атмады. Юйдегисини кӱлюн чапырыргъа кюрешиб, кесини юсюнден хапар айтды, юйдеги оноун да арагъа салды.

Нина Ивановна, джыламукъларын сюрте, эрине сынаб къарагъанча къарай келиб:

— Коля, джылдан артыкъыны хапарынгы билдирмей къалай тургъан эдинг? — деб, джыламукъларын сюрте сорду...

— Ниночка, сен письмола джазыб, мени юсюмден къайгъы эте тургъан сагъатда мен, ауур джаралы болуб, госпиталда джата эдим. Джазар, джууаб этер къарыуум джокъ эди. Аякъ юсюне миннгенимден сора аскер бӱлюгюме кетерге умут этдим. Иймедиле. Госпиталдан джазыб, башыма бош этиб, юйге кетерге эркин этдиле. Ма салыб келгенме. Энди бирге оноу этейик, джашауубузгъа къарайыкъ, ангылаймыса мен айтханны?

— Ангылагъан а этеме. Къалайды энди саулугъунг?

— Джокъду хатам, энди агъач аягъыма

да юреннгенме. Чабсакъ, джортсакъ да, сенден артха къаллыкъ туююлме!

— Оу, мен джарлы, агъач аякъ дегенинг а неди? Аягъынгы къоюбму келгенсе? — деб, чабыб барыб, эрин джангыртыб джангыдан къучакълады, джылады...

— Ой, сени огъесе, нек этесе аллайла? Кесинги эсле! Джокъду мени хатам. Ма, бери къарачын! — деб, юйню ортасына чыгъыб, сау аякълары болгъанча, ары-бери юй тубюнде таукел джюрюдю. Кёзюу-кёзюу «аякълары» бла чынгады. — Къоркъма, керек болса, джангызгъа да барлыкъма! — деди ол анга.

— Коля, мен сени бу болумунгу билмей эдим, кеч мени, джанынга тийген эсем. Мен сени энди ангыладым, сен айтханча болсун! Разыма! — деб, энишге ийилиб тургъан башын ёрге кёлтюрюб, эрини кёзюне, ышарыргъа кюреше, суююмлю къарады.

* * *

Николай Антонович къазауатда кёб джигитлик этгенди, атын кёб кере айтдыргъанды, орденле, медалла бла саугъаланнганды, тёрт кере джаралы болгъанды. Алай а къралына уллу суймеклик анга джангыдан джигитлик да, адамлыкъ да бергенлей тургъанды.

Юйге къайтханлай, бир заводха слесарь болуб джарашады, социалист эришиуде тирлигин, усталыгъын таныта, джаш тёлюню наставниги болду. Аны юй бийчеси да ол

заводда фельдшер эди. Джашлары Алик да бош турмайды, школда 8-чи классда окъуйду. Окъугъаны, кылыгы да игиди. Хар четвертде махталыуу тохтамай барады. Классда ол биринчи сохтагъа тергеледи.

1946 джыл 10-чу классны алтын медалгъа бошады Алик да. Ариу халиси, адамлыгы болгъан джашха атасы бла анасы кемсиз къууанадыла.

Бир кюн Николай Антонович джашын кесине чакъырыб:

— Джашым, мындан ары не этерге умут этесе? Къалайды планынг? — деб сорду.

— Атам, анам да, сен да разы боллукъ эсегиз, мен заводха ишлерге барайым. Ишлеген да эте, институтха заочно кириб окъурма деб умут этеме.

— Джаным, планынг тюздю, алай а эки ишни эталырмыса? Ишлеген да этиб, окъугъан да этген алай тынч тюздю. Иги сагъыш этгенмисе?

— Атам, этгенме! Сизге да бир кесек болушурем деб умут этеме. Кесигиз кѳресиз, Ата джурт къазауат бошалгъанлы бери биринчи джылы барады, къралыбызгъа уа ишчи къолла керекдиле, ишлерге керекди, — деб, атасыны кѳзюне къарады.

Ата бла ана, джашларыны акъыллы, таб сѳлешгенине эс бѳле, бир-бирине къараб шардыла. Сора бир кесекден атасы:

— Джашым, айтханынг тюздю. Сен айтханча болсун! Биз огъай демейбиз, разыбыз!

Заводха джарашыб, иги ишлеб башлагъандан сора, Алик заочно институтха да кирди.

Алай бла ишге, окъуугъа да эсин толу береди ол.

Бошуракъ заманында юйде джумуш этеди, атасы бла анасына болушады. Заводда слесарлыкъны алты айлыкъ курсунда юренеди, слесарь болуб, атасыны джолу бла барады. Джашны ишин махтайдыла. Талай кере хурмет грамота, ачха сауугъа да бередила анга.

Атасы, анасы, Аликни боллукъ джашаууна акъыл бёле, оноу эте тебретдиле. Аны дженгил заманда юйдегили болурун излейдиле. Алик тынгылайды, белгили джууаб а этмейди. Алай эте арадан эки джыл озады. Джыйырма джыл толады Аликге.

Бир кюн, анасы къоймагъанында, ол былай айтады:

— Анам, атама да айт, сёз береме институтну бошагъанлай юленирге.

Аны алай айтханына анасы суююнеди, атасы да огъай демейди.

* * *

Николай Антонович джашагъан эки этажлы юйде электрочыракъ джукъланыб къалады бир кюн. Анга мадар излей адамла ары-бери чабадыла.

— Былай эте туруучанды. Бир кесекден жанарыкъды, — дейдиле хоншула Алай а талай сагъат озады, чыракъ джанмайды.

— Арабий, не болду, былай кёбге уа бармаучан эди, — деб, Николай Антонович да къайгъыланды. Олсагъатдан Алик секириб ёрге къобду.

— Атам, мен бусагъатдан чыракъны джандырайым. Мени бу затдан хапарым барды. Бу электросетден туююлдо. Подвалда электричество баргъан темир чыбыкъла щитден айырылгъан болурла. Мен бусагъатдан..., эркинлик бер, атам, — деб учаргъа хазыр болгъан къанатлыча болду.

— Джаным, бу сабий оюн туюдо. Керти хапарынг бар эсе, бар, эт, огъай демейме, — деб джашына эркинлик берди Николай Антонович.

— Джаным, къой, барма, ызынга къайт! Монтерну чакъырырбыз, — деб, анасы талай кере Аликни ызындан къычырды. Алик а анасыны тауушун эшитмеди...

Талай минутдан электрочыракъла джандыла. Ата бла ана джашларына разы болдула.

— Ма, кѳресе, нени да чыгына уста болгъанды джашыбыз, — деб киши юй бийчесини кѳзюне къарайды.

— Ол бек игиди, алай а Алик нек мычыды? Бир къарачы аллына, — деб къайгъылы болгъанын билдиреди ана.

— Аюнге, нек этесе быллайла? — деб, глоч таягъын да ала, подвалгъа тюшеди Николай Антонович.

Барса, аллайгъа барсын, — Алик, къапкъара болуб, эки кѳолу бла эки темир чыбыкъны тутуб тура...

Атасы, баласын алай кѳргенинде, эрлай глоч таягъы бла темир чыбыкъланы кючден-бутдан тартыб Аликни кѳолларындан айырды. Алай а андан магъана болмады. Заман озгъан эди.

Аликни атасы бла анасы къара кийиб тургъанлы бир джыл озду. Уф десенг аууб кетерча, къарыусуз болгъандыла ала.

— Коля, сен къазауатха кетгенинде, мени тёрт сабий бла къойгъан эдинг. Аладан бири да къалмады. Алагъа бюгюн-бюгече да джылайма. Энди уа Аликни къыйынлыгъы мени чынты аманнга джетдирди.

— Биз джашауубуздан тюнгюлдюк, энди мындан ары къалай джашарыкъбыз, биз кимге керекбиз? Сен къазауатдан къайытмай къалсанг, мен не этерик эдим? — деб, эрине къарай-къарай, джыламукълары бла бетин джууду.

— Багъалы Ниночка, артыкъ биз тюлбюз къазауатда къыйынлыкъ сынагъан, бизнича кёбле бардыла. Кесибизни эслерге, билирге керекбиз. Саулай ёлюб къалыргъа керек тюлдю. Джашауубузгъа бир оноу этерге керекбиз!

— Бу худжу джюрек къоймайды, хамау урады да турады. Толу юйдегиден бир сабий да къалмагъанды. Не этейим, не кычырыкъ этейим?

— Энди, Ниночка, бери иги тынгыла! Мен аскерден келгенли, арадан бир кюн кетген болмаз, хамау кече, кюн да сагъыш, оноу этгенлей турама. Ма, кёресе, талай джыл кетди, сеннге базмай джукъ айталмай тургъанма ансын.

— Сора не болгъанды, сен айталмай турурча? Айт, тынгылайма!

— Болуб а уллу джукъ болгъаны джокъ-

ду. Не эсе да бу арт джыллада сабийле кёзюме кёрюне тебрегендиле, бизни уа сабийибиз джокъду. Сабий болмагъан юйде мёлек болмайды, дейдиле. Сабийли болургъа керекбиз!

— Коля, бу сен айтхан затла мени да эсимде эдиле. Бир огъайым джокъду, разыма!

— Да алай эсе, игиди. Оноуубуз бир болду. Энди бери иги тынгыла!

Бизни шахарда эки сабий юй барды да, анда Ленинграддан келген сабийле кёбдюле. Аланы адамлары блокаданы кёзююнде ёлгендиле. Кел, ол сабийледен алайыкъ да, аталыкъ, аналыкъ да этейик алагъа, — деб Николай Антонович юй бийчесине къарайды... Дагъыда башлайды сёзюн:

— Ким биледи, бизни сабийле да аллай кърал сабий юйледе тура эселе уа?

Эрини хар сёзюне эс бёлуб тургъан Нина Ивановна былай айтды:

— Коля, кел, бусагъатдан огъуна барайыкъ. Мен да аланы юслеринден сагъыш этер ючюн къалмагъанма, аланы бизни сабийледен башхалыкълары джокъду...

* * *

Ыйых кюн онбир сагъат. Николай Иванович юй бийчеси бла 1-чи номерли сабий юйге келдиле. Сабий юйню тамадасы бла шагърей болдула. Нек келгенлерини юсюнден джарашдырыб хапар айтдыла. Ол Николай Антоновични оноун джаратды, бюсюреу этди, бек уллу сый бериб сёлешди.

— Закон бла этиллик затны артда этербиз. Бусагъатда уа сабий юйню арбазына чыгъыгъыз да сабийле бла шагърей болугъуз, — деб къолу бла барлыкъ джерлерин кѳргюзтдю.

Арбаз уллу, ариу. Кѳб тюрлю сабий оюнла, хар зат джарашыб, сейирлик кѳрюне эдиле. Къызчыкъла, джашчыкъла къауумкъауум болуб, воспитателлерини башчылыкълары бла ойнай эдиле. Юсчюклери, башчыкълары таза, ариу. Бары да ариучукъла, игичikle.

Николай Антонович воспитателге бурулуб нени эсе да сора тургъанлай, къара шинли эки джашчыкъ, Николай Антоновични къатына келиб, къууанчлы сюелдиле. Олсагъатдан Николай Антонович, экисин да кесине къысыб, къатында бир сабий скамейкачыкъгъа олтуруб, экисине да кѳзюукѳзюу къарай, ата кѳллю джашчыкъла бла ушакъны бардыра тебреди.

Николай Антонович къууанчын юй бийчесине билдиреме деб къарагъанында, ол да туура эрича болуб, тѳрт джашчыкъны тѳгерегине джыйыб, не эсе да бир хапарланы айта тура эди.

Бир кесекден Николай Антонович толу юйдегиси бла сабий юйню тамадасыны кабинетине ышара-ышара кириб барды.

— Багъалы Надежда Петровна, биз сабийлерибизни, сизни да къыйнамагъанлай, табыб къойдукъ. Энди, эркинлик берсегиз, юйге кете барыр эдик, — деди Николай Антонович.

Бир кесекни ичине сабийлени хар не кереклилерин да джарашдырыб, закон бла Николай Антонович кесине джаздырды.

Николай Антонович ол эм алгъа шагърей болгъан сабийле къарнашчыкъла болуб чыкъдыла. Уллусу Валентин, гитчеси Александр. Нина Ивановна алгъанла уа башха юдегиден тенгчикле: Петр, Иван, Альберт, Омар.

Бу сабийчикле мындан ары къарнашчыкъла болдула. Алагъа ата — Николай Антонович, ана — Нини Ивановна болдула.

Ата, ана, сабийле, — бары да ойнай-кюле, тюрлю-тюрлю хапарчыкъла айта, керти юлерине джыйылдыла.

Къара кийиб тургъан юйге кюн таякъларын ийди, джылтыратды, джылытды. Нюр келди юйге. Джарыкъ, ариу сабий тауушла юйге джан салдыла. Ата-ана, сабийле бир келлю болдула. «Атам!» — деб бири андан, «Анам!» — деб бири мындан...

1948-чи джылны джыйырма экиси къууанчлы, белгили юй байрам болду.

* * *

Сабийле къошулгъандан сора, Николай бла Нинаны юй болумлары башха болду. Хар затлары тюрленди.

Ата, ана ишден ашыгъыб келедиле. Не бла къууандырайыкъ сабийлени деб, тюкен-леге къайта, тюрлю-тюрлю сабий гоккала, керекли ашла ала, заманында къууанч бла юлерине къайтадыла.

Быланы кѳргенлей, сабийле, бир-бири ызындан «атам», «анам» деб, алларына чабадыла, кѳучакѳлайдыла, сумкаларын алыб, кѳолларын бай этедиле.

Джашау кереклисича кеси джолунда барады. Ата, ана, сабийле, — бары да кеслерини орунларында. Бир-бирлерин сѳедиле, бир-бирин иги, ариу кѳредиле, джокѳду энди быланы хаталары. Алай болса да, Нинаны мыдахлыгѳын кѳзлеринден таныб, бир кюн Николай:

— Не болгѳанды? — деб сорду.

— Бир зат да. Сеннге алай кѳрюне болурма, — деб эрине ышарыб кѳарады Нина. Бираздан дагѳыда кѳошду: — Кесинг ариу билесе. Алты джашыбыз барды, бири-биринден алаамат, ариу, иги. Аланы ичлеринде бир кѳызчыкѳ болса уа, кѳалай алаамат боллукѳ эди. Ол кеси да меннге болушлукѳ этерик эди. Не сени, не мени ол зат а эсибизде болмагѳанды. Былайда экибиз да терс болгѳанбыз. Кѳалай кѳарайса бу мен айтханнга?

— Ниночка, мени кѳлюмде да бар эди ол зат. Тамбла огѳуна сабий юйге барыб, тилеб кѳрейим, разы этерле деб келеди кѳлюме.

Экинчи кюнѳнде Николай Антонович, байрамда кийиучю костюмун да кийиб, орденлерин да тагѳыб, сабий юйге кетди.

Нина, сагѳат сайын эшикге чыгѳыб, эрини аллын сакѳлаб турду. Джюреги кѳызыу уруб, кѳазауатны заманында тас болуб кѳалгѳан кѳызчыгѳын кѳзюне кѳргюзеди. Кеси да, аныча, ариучукѳ, тиричик болгѳа эди,

деб, эрин сакълай, сагъышланыб турады огъурлу ана.

Сабий юйню тамадасы Надежда Петровна уллу бюсюреу этди бу джол да...

Къыз сабийчиклени ойнай тургъан джерлерине барыб, алагъа къарады Николай. Кесиме ушагъан къызчыкъны алырма деб, оноу эте тургъанлай, арлакьда ариу сюекли, къара эшмели, сол кёзчюгю сакъатыракъ къызчыкъны эследи.

Анга джылы ышарыб:

— Былай кел, къызым, — деб, эки къолун къызчыкъгъа узатды.

Аны джылы ауазын эшитген сабий:

— Атам, атам! — деб, атылыб джетиб Николайны бойнундан къаты къучакълады.

ДЖЫЛАН

Бурун заманлада болгъан керти хапар.

Къасбот, солугъан юйюнде тапчанда таяна туруб, аякъларын полгъа ийди, олтурду. Бираз сагъыш этиб, эки къолун тобукъларына тирей, ёрге къобду. Юй тюбюнде ары-бери барды, тохтады. Къолларын бир-бирине къакъды да, харс тауушун тышына эшитдирди.

Эшик ачылды. Бир тиширыу сюелди аллында. Къасбот, къашларын туйген-керген кибик эте:

— Бусагъатдан Умарны терк табыгъыз бери, — деди.

Олсагъатдан Умар кирди:

— Не дейсиз, мени багъалы джюйюсханым?

— Умар, олтур ма былайгъа, — деб къолу бла юй тюбюнде бир гитче шиндикчикни кёргюздю. Умар буюгъа-буюгъа олтурду.

— Умар, энди иги тынгыла...

Умар, ёрге къоба, разылыгъын билдириб, дагъыда орнуна олтурду.

— Биз тамбла танг аласында джолгъа чыгъарыкъбыз, узакъды джолубуз, къыйынды ишибиз. Мени ол къаратору атымы джерле, сауутуму-сабама, хар не кереклибизни этиучюнгча хазыр эт! Кесинге да мен ми ниучю атладан бирин джерле. Ангыладынгмы?

— Ангыладым, мени багъалы джюйюсханым.

— Алай эсе игиди, бар!

Умар, къысха-къысха атлай, арты бла эшикден чыгыб кетди.

Экинчи кюн танг аласында Къасбот бла Умар джолгъа атландыла. Талай заманны сёлешмей, атларын кёбюсюне тёртгюллете, джоргъалата, тохтамайын барыб турдула. Атланы къууушханлары, ёшюнлюклери сапын кёмюкча болгъан эди. Джоллары энди къысхартылгъан болур деген заманда тохтадыла ариу тау суучукъну бойнунда. Атладан тюшюб, кишенледиле, таза къырдышха олтуруб ауузландыла. Бираз кёлленир ючюн, аракъычыкъ да уртладыла. Тиллери ачылды. Джумушчуларына буйрукъ бергенден

башха сѣлешиб кюрешмеучю Къасбот сѣлеше тебреди. Къалын чал мыйыкъларын да ёрге бура, сылай, ышаргъан кибики эте келиб:

— Умар, бизни къайры баргъаныбыздан хапарынг бармыды? — деб сорду.

— Багъалы джюйюсханым, сиз къайры барсагъыз, мен да ары барлыкъма. Къайры баргъаныбыздан а хапарым джокъду, — деб башын энишге ийди Умар.

— Алай эсе, иги тынгыла! Биз Тау Артына ауаргъа керекбиз. Анда тау элдеде бир-эки сабий къымарыкъбыз.

Умар, эсингде болсун, мен быллай джолучулукъгъа башха сыналгъан адамларымы алыучан эдим. Бу джол а, кѳресе, сени алгъанма, ма бу узакъ, къыйын джолгъа.

Тирилигинги, джигитлигинги аясанг, эшитмедим деме! Энди билдингми, Умар, къайры баргъаныбызны, не этеригибизни?

— Билдим, бек сау болугъуз! Мен джанымы, къанымы да сизден аямам. Керек болса, сизни ючюн джанымы да берликме, багъалы мени джюйюсханым!

— Умар, энтда къуйчун бери бирер мюйюз аракъчыкъ. Бирер кесек тартайыкъ! Не? Къалай кѳресе?

— Сизге табы болсун, джюйюсханым!

Мындан сора Къасботну бети къызарды, кѳзлери, чегет къыйырын кърау басханча, агъардыла. Мурулдай, сѣлеше тебреди. Алай болса да ёмюрюнде биргесине аракъы ичмеген, стол джанына бирге олтурмагъан Умар, Къасботну ичин айтдыргъан аракъы болгъанын эслеб, джюйюсханы не айтса да, артыкъ айырылыб, кѳлконе джетерге кюрешди.

Къасбот, алай эте келиб, кёлюндегин бекден бек чыгъара тебреди.

— Умар, билемисе сен кесинги ким болгъанынги? Мени атам сени... — Къасбот, эсирсе да, терс айта тебрегенин ангылаб, джолоучулукъ да кёзюне кёрюне, — къойкъой, неге керекди ол хапар сизге, мени ишими, кереклими толусу бла тындыраса сора, — деб, анга аккыллы къарады...

Андан сора экиси да бир кесек тынгылашдыла, тартханлары бла не эсе да бир-бири кёзлерине джитирек къарадыла. Алай болса да, хапарларын тыйыб, туруб атларына миниб, джолларына атланыб кетдиле.

* * *

Кечени кече узуну барыб турдула. Танг аласында бир ариу джерлеге келдиле. Келген джолларындан бир джанына туруб, чегет къыйыры, эки уллу къайын терекни тюбюнде, атларындан тюшюб тохтадыла. Алайда бир кесек солугъан да, джукълагъан да этдиле. Кюн тие тебреген сагъатда сагъайдыла. Алайдан узакъ болмагъан бир къара суучукъда бетлерин, къолларын да джуудула, эртден азыкъ да ашадыла. Джолгъа чыгъаргъа хазыр бола тургъанлайларына, сол джанларында, кюн бетге джайылыб, къой сюрюу отлай, быланы юслерине келди. Аны къараб кёргенлеринде, была эрлай атларына миндиле. Сюрюучюню къатына джетгенлеринде:

— Ой джигит, мал кёб болсун! Бу къой сюрюу кимникиди? — деди Къасбот.

Арну джууаб эте, сюрюучю юркген къойланы тыяр къайгъыда Къасботну къаты бла озуб тебрегенлей, аркъанны ызындан джиберди Къасбот. Имбашы бла бирге белинден буудуруб, атыны кючю бла кесине тартды. Джыгъылыргъа джетсе да, джаш аякъларыны юсюнде тохтады.

Къасбот бла Умар атларындан тюшдюле, сюрюучюню къллары артына къаты баймадыла. Тарта, соза, ура, джашны бир къллакъгъа тюшюрдюле.

— Умар, узакъ, терс джанында эсек да, муну кычыргъанын адам эшитирге боллукъду. Ол эски, тер ийис этген кёлегин джырт да, аузуна бир быстырчы. Кесин да адамыча бир ууат! — деди Къасбот.

— Былайда адамланы кереклерин бермесенг, бой сала билмейдиле. Ангыладынгмы? Нек сирелиб тураса? Бусагъатдан эт мен айтханны!

Мыллыгын джашха атыб, Умар аны туйген кирик этди. Къарыусуз болгъан джаш, аякъ юсюнде туралмай, кесилген терекча, ауду, джерде тёнгерерге кюрешди.

Машокну атханча, сюрюучюню Умарны атыны юсюне атдыла. Кетиб бара, къамчисини учу бла Къасбот дорбунну кёргюздю:

— Ары къарачы, къарагёген тереклени сол джанларында, чауул къаяланы башында дорбунну кёремисе, Умар? Мен алайгъа талай кере баргъанма. Атла бла чыгъаргъа кыйынды, алай болса да, къайгъырмаз. Бу джаш кирикни ол дорбунга ата кетейик. Аны алайда киши табарыкъ тюлдю. Мынга да бир нёгер кълурай, тамбла ингирге ызы-

бызгъа тигелербиз, — деб Умаргъа къарады.

— Багъалы джюйюсхан, ангыладым.

— Алай эсе, ары тут, серинге къараб турма да!

Экиси да, ёлюкню кёлтюргенча, кеслери не табыракъ джеринден тута, атдан алыб, кёлтюре-суйрей, дорбуннга элтиб, ары, терен ичи сюремге, томурау отунну атханча, быргъадыла.

Ала атыб кетиб тебрегенлеринде, сюрюучю кючден-бутдан, ынгычхай, джан-джаныуар джазыкъсынырча, башын аланы ызларындан буруб къараргъа кюрешди.

Умар, ол болумну кёргенинде, тёзалмай, ызына бир-эки кере да къарады.

* * *

Умарны джазыкъсыннганын эслеб, Къасбот къашын-башын тюйдю, урушур къан алды.

— Багъалы джюйюсханым, бойнум къылдан ингичке, сиз айтханнга разыма, тилейме, кечигиз, бу джашны къолун-аягъын ийиб къояйыкъ. Биз ызыбызгъа къайтхынчы, ол ёлюб къалыргъа боллукъду.

Къасбот, Умарны сёзлерин андан ары кёлтюралмай:

— Умар, — деди ол, ачыулу къаннга кириб, — аны орнуна кесинг къалыб кетеринг келе болурму? Къолун, аягъын бошлай айлансанг, башына бош этгенден не башхасы барды? Болду, кёбдю джаншагъанынг!

Эринлеринги къаба турма да, атла аллынга! — деб хыны-хыны этди.

Умар, тынгылай келиб, тѣзалмайын:

— Багъалы джюйюсхан, кечигиз! Ол къадар джаннга уа не оноу эте кетериксиз?

Къаннга ёкюрген тууарча, къая ранланы зангырдата:

— Энди уа не болду сеннге? Ол джанла дегенинг а неди?

— Тилейме, асыры дженгиллик этмегиз! Джанла деб а ол сюрюучюню къойларына айтама. Аланы джыйын джанлы къырыб къояргъа боллукъду. Амалы боллукъ эсе, бир кесек сагъыш этерми эдигиз...

— Сени, Умар, ол малладан не башхалыгъынг барды? Сен къабынгдан чыгъыб айлана кѳреме. Энди мындан ары озма! Адамы да, къою да сени ишинг тюлдю. Аланы къой да, кеси башынгы сакъла!

* * *

Бир кесекден экиси да джолгъа чыкъдыла. Эки кюн чакълы айлансала да, джоллары болмады. Къабханнга кеслери тюшерге эки элиден къалдыла. Андан кѳб айланыргъа базмай, арыб, онгсуз болуб, быягъы дорбунга къайтдыла. Атларын бир-бирине къантарыб, талачыкъда азыкъ ашайдыла, ичгенчик да этиб, тынчайыр къайгъыгъа киредиле.

Ашагъаны, ичгени да ичине бармай, асыры къыйналгъандан олтурмай, Къасботдан да къоркъа-къоркъа, Умар дорбун таба къарады.

Аны эслеб, Къасбот:

— Бу джол муратыбыз толмады. Энди мындан ары кюрешмей, дорбунда джашыбызны алыб кетейик!

Умар эрлай Къасботха бурулду.

— Болсун, джюйюсхан, болсун!

— Ашыкъма, бир-эки ыйыкъдан сора башха джары барлыкъбыз. Сени кёлюнге уа къалай келеди?

— Да мени кёлюме уа къалай келликди? Сиз айтхан болсун!

Экиси да дорбуннга чыкъдыла, джашны юсюне ёрге туруб тохтадыла.

Санлары титиреб, Умар артха турду. Таб, къачары да келди. Къасбот а, къамчисин къолунда къаты къысыб, джаш таба таукел атлады

Бир уллу къара джылан, джашны ачыкъ субай бойнуна юч-тёрт кере чырмалыб, башын да кёкюрегине, кёлегини тубюне сугъуб тура эди.

Джаш сау, аз-буз солуй, Къасбот бла Умарны тауушларын эшитгенинде, кёзлерин кючден-бутдан ачаргъа кюрешди.

Умар Къасботха джити къарады. Оноу этерик болур, «къараб турма да болуш» дерик болур деб, келди кёлюне, алай а Къасботда ол акъыл джокъ эди.

Андан ары тёзалмай, Умар джаш таба тебреди. Къасбот унамады иерге:

— Джашны болуру болгъанды, къой, аны бла кюрешиб джукъ эталлыкъ тюлсе. Кетейик, — деди ол сууукъ ауаз бла.

— Огъай, Къасбот, бир да къуруса да

ол джыланны ёлтюрейик, джашны аягъын, кьолун бошлайыкъ.

— Къой дейме да сениге! — деб Къасбот урушур къан алды, герохуна узалды.

Кёк бла джерни танымады Умар. Кёзлери къарангы этиб, башы тегерек айланды. Та-лагъа тюшдюле. Сёлешмей, атлагъа миниб, джолгъа чыкъдыла. Бир кесекден Къасбот, атыны джюгенинден къысха тартыб, Умаргъа бурулду:

— Умар, манга керти бир уллу дертинг болгъанча, кесинги къырым тауукъча кёб-дюрюб келесе, аллай къыйынлыгъынг бар эсе, айт, ким билсин, арда ангылашынмай къалмайыкъ. Мен санга, игилик этген бол-маса, аманлыкъ этгенме деб билмейме. Аны кесинг да ангылайса...

— Къасбот, айтханынг тюздю, ангылай-ма, дертим да джокъду, алай а...

— Тохта, тохта, сен асыры кёб сёлеше тебрегенсе. Унутма, джигит, сен бла мен ким болгъаныбызны! Сен кесинги Къасбот бла тенг этерге умут этме. Сен алайын унутма, джигит, — деб Къасбот хыликке этгенча сёлешди.

— Кесинги тыялмасанг а, мен сени къа-бынга джыяргъа да болурма...

— Къасбот, бек иги болду ичинги айтха-нынг. Энди, керти эркишилеча, кёзден-кёз-ге къараб, тюз болумча сёлешейик.

Мен санга бой салыб тургъанлы джы-йырма бла джети джыл. Энди къазан башы бла тегюледи. Сени бюгюн этген ишинг, айт-дырмай къоймай эсенг, ол джарлы сюрюу-чю джашны бойнун буууб, къанын иче тур-

гъан уу джыландан сени башхалыгъынг бармыды? Ол уу джыландан эсе, сени хатанг кѣбдю! Дыф дегенлейинге, уруб къоярыкъма! — Умар, берданны къочхарын ойнатыб, бир джанына турду.—Къан ичген кючюкню къарны къандан тоймайды деб керти айта кере эдим, сени ким болгъанынгы мен бир да ариу ангыладым! Аллыбызда ол экиджол айырылгъанны кѣремисе? Ма биз да бир-бирибизден алай айырылыргъа керекбиз! Уруб къойгъунчунга дери, терк кѣзюмден ташайыб кет!

Къасбот атын къамчи бла урду, ауузун тыялмагъанча этиб, Умар кѣргюзген джол бла дуппурдан ауду. Талай минутдан ол дагъыда кѣрюндю. Ат юсюнде, Умар таба айланыб, юч кере шкок атды. Уралса, огъайы болмаз эди, алай а окъла кенгтин джюзюб ѳтдюле. Андан сора къайры эсе да ташайды Къасбот

Умар да, джаулугъун билдирир ючюн, Къасбот таба айландырыб, талай кере атды. «Тохта, тохта, мен ким болгъанымы сеннге къысха заманны ичинде танытайым. Сеннге беллерин бюгюб, ишлеб тургъан адамланы кесинге къаршчы этейим. Кѣбден бери мени кибик джарлыла ишлеген уянгы бек ариу чачайым»... — дей, Умар кѣб затны кѣзюне кѣргюздю. Ызы бла дорбуннга атылды. Биягъы къарагѳген тереклени ичи бла, талагъы туруб, чыкъды ары. Аны аякъ таушун эшитген джаш, джангыдан джан киргенча болуб, къарыусуз кымылдай, кѣзлерин Умаргъа къаратды. Джыланны къуйругъу джашны бойнунда тургъанлай, аны ба-

гъыр башчыгъы дорбунда чырмауукъ гокка хансчыкъланы ичине ташайыб эди.

Умар джыланни башы табадан аягъы бла басды. Джылан да, къуйругъун джашны бойнундан седиретиб, Умарны тобугъуна дери чырмалды. Алай болса да, къамчи аны башын джерге джабышдырды. Ургъаны кёлюне джетмей, Умар аны багъыр башчыгъын джити таш бла эзиретди, чачакъ-чачакъ этиб атды.

Эрлай джетиб джашны къолларын, аякъларын бошлады, сабийни алгъанча, къолуна алыб, аты тургъан талачыкъгъа тюшюрдю. Джамчысын джайыб, ат джерни кёпчегин башына салыб, анга орун хазырлады. Къол джаулугъун суулугъунда аракъы бла джибитиб, джашны бетин, джылан ургъан-эмген джерлерин да сылады, ауузу бла эмиб, тартыб джылан ууну кетерир мурат этиб, тышына талай кере тюкюрдю. Андан сора къара суудан суу келтириб, ауузуна къуяргъа, ичирирге кюрешди. Кёзлерин аз-буз ача, джаш ышаргъан ышан этди. Кёзлери бла сорду ол Умарны ким болгъанын, анга нек болушханын. «Ким болгъанымы мен да эсгералмайма, мен да сени кибиб бир джашма», — деген акъылны билдирди Умар. «Ызынга нек къайтханса?» — деген соруу келди джашны тюрсююнден. «Джигит, сен менден къоркъма, мен сени ючюи къайтханма» — «Ол дженгериинг а не болду?» — «Кетди ол, артда айтырма хапарын»...

Алайда къырдышха таяныб, Умар да сингди сагъышха. Джашны, кесини юсюнден да талай план бичди. Эки сагъатдан уяныб,

джаш олтурургъа кюрешди. Тёгерегине кёб къараб турду. Суучукъ уртлаб, бетин, кьолун да джибитгенден сора, ол Умаргъа бурулду. Аланы арасында кёз-къаш бла былай ушакъ барды:

— Джигит, энди шагърей болайыкъ. Мени атым Умарды, сени уа?

— Мени атым Альпез.

— Алай эсе, игиди. Энди, Альпез, менге иги тынгыла! Ол мени биргеме келген, сени да кыйнагъан—мени джюйюсханымды. Кёб ишлегенме мен анга. Алай а аны керти ким болгъанын сени юсюнде таныдым. Сени къанынгы ичген уу джыландан аны башхасы джокъду, андан да аманды ол. Энди сен, кыйналдынг эсенг да, мени кёзюмю ачаргъа болушдунг. Ары дери билмей эдим халкъны джаулары ким болгъанын. Ала бла кюреширге, чыртда сагъыш этмей, бютеу кючюмю саллыкъма. Бусагъатда мен джюйюсханымдан ёмюрлюкге айырылыб келгенме. Сен мени кеч, сенге заманында болушмагъаным ючюн!

— Умар, бир кесек сабырчыкъ бол. Не эсе да тюрлене тебегенме. Сенге айтыргъа талай сёзюм барды. Мен джети башлы юйдегиден чыкъгъанма. Барыбыз да, сени кибик болуб, бир джюйюсханнга ишлейбиз. Билмейме, ол мен кютген кьойла да не болдула. Джанлы кырыб кетген эсе да... Алай болса, мени адамларым ахратха дери башларын алаллыкъ туююдюле джюйюсхандан. Ай анасыны уа, сау къалсам, кесим оноу этерге боллукъ эдим. Алай болса да,

Умар, сеннге ышанама. Ёлсем, мени кесинг суйгенча этерсе. Сенден джангыз тилерим— белимде белибаууму атама элтиб бер. Атам бла сёзюм алайды: мени белибаууму ким келтириб берсе анга, ол, мени кирик, джаш боллукьду атама.

Атам сеннге ол заманда ыйнанныкьды.

Андан ары сёлешалмай, джаш дыгаласха кирди. Умар билген билимин кьызгьанмай кюрешди, кёл этди. Алай а аны солууу кьысхадан-кьысха бола бара эди. Кёб да турмай аны башы Умарны тобукьларына тюшюб кьалды.

Кёб сагьыш эте туруб, Альпезни ёлюгюн адамларына алыб бармазгьа, аны аманатын тындырыргьа оноу этди. Юч-тёрт сагьатны кюрешди Умар кьабыр кьазыб, таш ташыб. Ахыры джашны кеси кьолу бла басдырды, кьабырыны юсюн кёл ашаб джасады. Андан сора да талай сагьатны алайда олтуруб, кьабырындан кёзлерин айырмай турду. Ант этди ол ичинден бюгюнден ары болгьан кючюн, джашауун да тенглик, тюзлюк ючюн аямазгьа, таулу халкьны баш эркинлиги ючюн кюреширге. Альпезни дуниядан тас этген Кьасботну рысхысындан, джашауундан да айырыргьа.

Бир кесекден таула джаньндан джумушакь джелчик урду. Кьабыр тегерегинде кьарагеген терекде, гокка ханчыкьла шыбырдадыла, тирилдиле. Аланы ичлеринде бугьунуб тургьан чибинчикле, кьолан гёбелеккеле сагьайдыла, кёлтюрюлдюле. Гокка хансладан ариу ийис урду.

Терен сагъышха кетиб тургъан Умар да сагъайды. Кеч бола тебрегенин эслеб, сауутун-сабасын тагъыб, эрлай атына минди.

* * *

Умар Альпезни осиятын толусу бла толтурду.

Тау Артында Умар бир талай адам бла шагърей да болду. Мындан ары ала бла тенглик, къарнашлыкъ тутарча, бир-бирлерине болушурча болуб, ызына къайтды. Артыкъсыз да бек Альпезни атасы Умарны джашы кибик кёрдю, уллу болушлукъ этди, кёзлерин ачды...

Умар патчахны зорлугъун, байла, бийле джарлыланы нек джекгенлерин, сабийле нек урланыб тургъанларын ангылай, биле башлады. Артыкъсыз да бек Къасбот ким болгъанын бек ариу, алапат билди. Къасботну ызындан тюшдю.

Умар кесини элинде кишиге кёрюнмей бир талай заманны айланды. Анда-мында тюрлю хапарла чыгъа айланса да, элде Умарны кёрюб, хапар айтхан киши болмады.

Умар бир талай замандан сора, кече ортасында, бек суйген бир тенгини юйюне кирди. Тенги, аны къараб кёргенлей:

— Тоба-тоба, къайдан чыкъдың, Умар,— деб бойнундан кючлю къучакълаб, сейирсиниб, кеси кесини кёзлерине ийнанмагъанча болуб, сора Умаргъа джити-джити къарады ол.

— Да, Мурат, мен элибизде айланганлы эки ай болуб келеди. Кишиге тубемегенме, биринчи сеннге кёрюнеме.

— Къалай иги болду, Умар. Ма былайгъа олтур, — деб кесини джатхан орундугъун кёргюздю. Экиси да олтурдула. Бирбирлерине иги кесек хапар да айтдыла. Заман кечирек болса да, ашагъан, ичген да этдиле.

— Мурат, сени бир кёрейим, хапарынгы, джашауунгу да билейим, — деб келген эдим да, энди кёрдюм, билдим. Мени кёб турургъа амалым джокъду. Мен бусагъатдан кетерикме. Меннге иги тынгыла: Мурат, мен сеннге джолоучулугъуму хапарын айтдым. Къасботну джаныуарлыкъ этгенин эшитдинг, Тау Артына баргъанымы, анда джашау болумну ангылатдым.

Мындан ары джашаугъа акъыл бёлюрге керекбиз, джарлы халкъ оноулукъ болуб турады. Анга болушургъа, башчылыкъ этерге керекбиз!

Мурат, бизни малладан башхабыз джокъду. Байла, бийле бизни джегиб, къаныбызны ичиб, кеслери суйгенлерича джашаб, бизге джол бермей тургъандыла.

Тау Артында джашау бизден да къыйынды. Джарлыла бирлеше айланадыла. Бек кёб адам эски джолну чачарлай, оярлай болгъандыла. Хар кюн сайын къаршчылыкъ ёсгенден ёсе барады. Ала бары бир джумдурукъ болуб урсала, бийле, байла тас боллукъдула ёмюрлюкге!

Бизде да урунган миллет башын ёрге кёлтюрюрге тебрегенди. Тау Арты бизге юл-

гюлюк этеди. Артха къалыргъа керек тую-
юлбюз!

Суйген тенглерибизни юсю бла халкъны
ичинде джашауну болумун айтыргъа, синг-
дирирге керекди.

Джарлы миллет боллукъ джашауну тюз
ангыласа, аны бир кюч да хорламаз!

Мурат, мени юсюмден бизни тенглерибиз-
ге — Смайылгъа, Идрисге, Ахматха айтыр-
гъа боллукъса, ол къан ичгенлеге уа мени
юсюмден уллу хапар билдирмегиз. Хар зат-
ны заман кеси билдирликди. Бусагъатда аз
болсакъ да, заман-заманы бла саныбыз, кю-
чюбюз ёсерикди, джангы, тенглик джашау
салынныкъды. Ма кёрюрге, Мурат, мен айт-
ханча болмаса! Биз таукел, ёхтем аллына
барыргъа керекбиз. Тенгле, биригигиз, къар-
нашла болугъуз! Боллукъ тенглик джашау
бизни къолубуздады. Бизни джашауубуз-
ну кесгенлеге дуняда джашау джокъду!
Аланы дуниядан тас этерге керекди!

Мурат, эсен тюбешейик, сау къал! — деб
тауушсуз арбазгъа чыгъыб, атына миниб,
къанатлы учханча, учуб кетди.

* * *

Умар Муратха, талай тенгине тюбей, кер-
ти джолну болумун айта, сингдире айлана-
ды. Аны къайда тургъанын, къайда джаша-
гъанын киши билмейди. Элде уа хапары
къысха-къысха чыгъа, байлагъа, бийлеге
къоркъуу салгъанлай айланады.

Патчахлыкъны зору да Умарны ызындан

сюрю ючюн кьоймады. Байланы, бийлени кючю бла да кьауум-кьауум болуб, бир талай адам излейти, алай болса да Умарны туталмайдыла. Ала ючюн деб Умар кесини тутхан ишин кьоймайды. Джер-джерде тулпарлыкь, джигитлик ишлери бекден-бек чыгъа айланады.

Къарангы миллет Умарны тутхан ишин ангылай, андан уллу игилик сакълай теб-регенди.

Умар мындан ары тэзалмады. Къасбот бла чотун бир джанына этерча болду.

Къасбот юйде. Кече он эки сагъатда таяныб, кёзлерин юй башына ийиб, сагъышха кирди. Юйде кесинден сора киши джокь. Эшик тауушсуз ачылды. Умар, юйге кириб, эшикни кьадауун ичинден кючлю салды да, Къасботну юсюне ёре туруб, джити, эрши къарады.

— Хы, энди, Къасбот, сенден къанымы алыргъа келгенме.

Ол, къамасын къынындан чыгъарыб:

— Тюбеширбиз, — деб сёз берген эдим да, ма, кёресе, келиб юсюнге ёре туруб тургъанымы.

Бу юйде кёб табынганма мен сеннге. Мындан ары, эшта, табынган не болгъанын унутрукь болурма.

Тур ёрге, ол самыр итингча тёнгерев турма да. Эркишилигинги бир сынаым!

Къасбот секириб ёрге кьобады. Умарны аллында сирелиб тохтайды.

— Неге къараб тураса? Ол кюйюзде тагъылыб тургъан уллу бычагъынгы кьолунга ал!

Къасбот, къркѣа-къркѣа барыб, бычакъ-ны кьолуна алды. Бирден-бирге кюрешуу башланды. Иги кесек заманны кѣама бла бычакъ от чакъдыла эсе да, Умар Къасботдан кѣанын алды. Бир кесек юсюне кѣараб, томрауну басханча, юсюнден басыб, аягъы бла ары-бери тюртдю.

— Итни ёлюмю да итча болады! Джат энди былай юйюнгде! — деди Умар.

Умар, юйге киргенича, юйден да акъырын, тауушсуз эшикге чыгъыб, хазыр тагъылыб тургъан атына миниб, джел таууш этдириб кетиб кѣалды.

БАШЛАРЫ

Ана кёлю балада	3
Раяны джигитлиги	24
Атасын табды	38
Алгъа	53
Тюбешиу	63
Тенг унутулмайды	70
Нинаны хапары	77
Дерт	82
Нонаны медальону	91
Къазауатды терс	102
Аскерчи тенгле	110
Адамлыкъ	118
Джылан	130

ИБ № 1380

Байрамуков Мухтар Хамзатович

НЕЗАБЫВАЕМЫЕ ДНИ

Рассказы

На карачаевском языке

Редактор А. И. Кубанов

Художник В. И. Бекетов

Художественный редактор М. П. Бертник

Технический редактор М. Г. Климовская

Корректор К. А. Салпагарова

Сдано в набор 22.07.83.
Подписано к печати 09.04.84. ВУ 61074.
Формат 70x90¹/₃₂. Бумага тип. № 2.
Гарнитура школьная. Печать высокая.
Усл. п. л. 5,56. Уч.-изд. л. 5,4. Тираж 2000 экз.
Заказ № 3854. Цена 40 коп.

Карачаево-Черкесское отделение
Ставропольского книжного издательства,
357100, Черкесск, пл. Кирова, 23, Дом печати.

Карачаево-Черкесская укрупненная типография,
357100, Черкесск, Первомайская, 47.

Багъалы окъуучила!

Бу китабны магъанасыны эмда
джарашдырылгъаныны юсюнден
кёлюгюзге келгенни бизге бу адрес
бла билдиригизни излейбиз:

357100 Черкесск, пл. Кирова,
Дом печати, книжное изда-
тельство.

Б 18

Байрамуков М. Х. Незабываемые дни. Карачаево-Черкесское отделение Ставропольского книжного издательства, 1984.

С. 152

В сборник вошли лучшие рассказы автора. В них он повествует о суровых испытаниях военных лет на фронте и в тылу. Как участник Великой Отечественной войны, он проникновенно воплотил в своих произведениях мечты и думы военного поколения.

С (кар.) 2

Б $\frac{4702260000-51}{M 159 (03)-84}$ 70-84

40 К.